

כתב לאחר שהביא דין זה שנראה שהרא"ה למדו מפרק המוציא וכו', ומשמע שלא ראה דברי הרא"ה בבדק הבית שכתב בפירוש דראיתו היא מפרק המוציא, אם כי אין זה ראייה מוכרחת כ"כ.

לסיכום: לכאורה איכא כמה וכמה הוכחות שמקור דברי הר"ן בשם הרא"ה הם מפירוש ההלכות לרא"ה, ולא מבדק הבית. ואפשר שאף לא היה להר"ן כלל ספר בדק הבית. ועל עורכי המהדורות החדשות לתקן ציוני המראי מקום כנדרש עפ"י זה. וכן גם בד' האורחות חיים במקומות שהביא את ד' הרא"ה ציטט מחידושו ולא מבדק הבית.

ה. **בהלכות תערובות** (סי' נח סעיף ט עמ' נל) הביא הב"י דברי הר"ן בשם הרא"ה וז"ל: כשמשערין ברוטב משערין לכזית ביצה ומחצה של רוטב, שכן שיעורו שאם יקרוש יעמוד על כזית וכו'. וציינו במהדור' מכוון י-ם מ"מ לזה בדה"ב ב"ד ש"א ה' ע"ב. ואם כי נמצאת שם הלכה זו, מ"מ הר"ן עצמו כתב שמקור דין זה הוא מפירוש ההלכות, ואכן נמצא דין זה בדף צ"ו ע"ב. וגם משם משמע קצת דלא ראה הר"ן דברי הבדק הבית, דבבדק הבית כתב הרא"ה בפירוש שדין זה מוכח מריש פרק המוציא, אבל בפירוש ההלכות כתב דכן מוכח בנזיר ובשאר דוכתי. ואילו הר"ן

הרב ישראל דנדרוביץ

מגיד שיעורי תלמוד הירושלמי בקול הדף
מכון דרכי שמחה, ערד

אבות דרך היסב הם קבורים

כמה פעמים נקבר יצחק אבינו? היכן? ומתי?

חידושו המפתיע של הגאון הרוגאטשובי מבוסס על דברי התלמוד הירושלמי במסכת תענית: עשרים ושבע שנים לאחר פטירתו של יצחק אבינו, הוציאו נכדיו השבטים את זקנם מקברו והעבירוהו לקבר אחר!

פליאתם העצומה של האחרונים: כיצד חפר יעקב אבינו לעצמו את קברו, וכלשון הפסוק 'בקברי אשר כריתי לי' בעוד שמקובל בידינו מהקדמונים שסכנה גדולה היא שיחצוב האדם לעצמו קבר מהיים?

ארבע מי יודע – ארבע שיטות באיזה יום נקבר יעקב אבינו לצד ארבע מקומות אשר יש הרואים שם את קברו של הרמב"ן. וששה מי יודע – ששה דעות בשאלה ההיסטורית: מי בנה את מערת המכפלה.

עיון מחדש בפולמוס עתיק הימים על סדר קבורת האבות לצד חקר מנהגי קבורה קדומים, פותר שאלות מרתקות שנתחכמו בהם רבותינו ומפנה זרקור מאיר אל הנעשה בתוככי מערת המכפלה.

ידעו מנוח². ולא בכדי, כי הלא כידוע היה הגאון רבי משה מרגליות, רבו של הגאון מוילנא³, מגדולי העוסקים בתלמודה של ארץ ישראל - התלמוד הירושלמי, ולימים אף נודע בפירושו המקיף על

לבו במזרח והוא בסוף מערב

געגועיו של הגאון רבי משה מרגליות¹ לארץ ישראל ולמקומות הקדושים שבה, לא

1. הגאון רבי משה מרגליות הנודע לתהילה כבעל ה'פני משה', נולד בשנות הת"ע לאביו הג"ר שמעון אשר היה אב"ד בכמה קהילות במדינת זאמוט'. כיהן כרבה של עיר מולדתו קיידאן שבחבל זאמוט שבתוך מדינת ליטא, והעמיד תלמידים הרבה. נתבקש לישיבה של מעלה בי"ב טבת תקמ"א, ומנוחתו כבוד בבית העלמין הישן שבעיר בראד. סקירה קצרה אודות

במילים המרגשות: "סליקא לה ברחמי דשמיא ובסעדא דאלהא רבא מאי דאשכחנא מהאי תלמודא עילאה וחביבא".

בהקדמתו לסדר נזיקין מספר ה'פני משה' כי הוא שוקד על תורת הירושלמי ועל עבודת הקודש בבית מדרשו המפורסם של "הגביר המרומם והמנושא... כמהר"ר אליעזר חי שאלתיאל ריקאנאטי נר"ו... הוא הפליא חסדו עמי וטובות גדולות עשה עמדי כל ימי עוסקי בחיבורי ובהדפסתו", והוא מוסיף ומודה לעשירי ליוורנו ושועיה על עזרתם אליו בכל אשר פנה.

בליוורנו שהיתה עיר מלאה חכמים וסופרים, התרועע ה'פני משה' עם למדני העיר ובמיוחד עם אלה אשר נפשם חשקה בתורת הירושלמי. קשר מיוחד הוא יצר עם גאון דורו רבינו החיד"א אשר כסתו היתה מוטלת בליוורנו ומצודתו פרוסה בכל העולם כולו. החיד"א שהעריכו

כל התלמוד הירושלמי אשר בשמו יקבנו 'פני משה' ובהארותיו המעמיקות שנלוו לפירושו תחת השם 'מראה הפנים'⁴.

העיסוק רב השנים בתורת ארץ ישראל עורר את סקרנותו לחקור ולדרוש אחר צפונותיה של ארץ החמדה ולדעת את מכמני נחלת האבות, והיו עיניו וליבו נשואים אליה כל הימים. עניין מיוחד מצא ה'פני משה' בעיר האבות חברון, אשר לדעת התלמוד הירושלמי במסכת יומא⁵ די אפילו בהזכרת שמה 'חברון' כדי לעורר רחמים ו'להזכיר זכות אבות', והיה מתרפק על זכרה הברוך.

בליוורנו שבאיטליה

בבואו לכתוב ולהוציא לאור את פירושו, נאלץ ה'פני משה' לקחת את מקל הנדודים בידיו ולגלות מעיירת מכורתו אל קצווי ארץ, עד שבשנת תקכ"ה אנו מוצאים אותו חותם את פירושו על כל התלמוד הירושלמי בעיר ליוורנו האיטלקית

גאון מופלא זה מופיעה בהקדמת ספר 'עלי תמר' על הירושלמי (להגר"י תמר, ת"א תשל"ט). דמותו הנשגבת ושיטת פירושו בתלמוד הירושלמי, ראויים למחקר רחב, ועוד חזון למועד לברר את פועלם של כל מפרשי הירושלמי לדורותיהם.

2. המיית נפשו נשמעת מתוך חתימת הקדמתו לפירושו על סדר נזיקין: "ומחכה ומצפה לבוא אל ארץ הקדושה במהרה, אם כה יאמר ה' המסייע להבאים לטהרה". מכתב נדיר שנתגלה לאחרונה מלמדנו אף הוא על תקוותו העזה לארץ חמדה: "בקרב הימים דעתי בעזרת הא-ל ללכת מכאן למדינת ליוואנטי, ומשם פני מועדות ללכת אל ארץ הקדושה..." (הועתק בספר 'שנות דור ודור' אסופת גנזים ח"ב, ירושלים תשס"ד, עמ' קכא). משאת חייו היתה לגור בעיר כלילת יופי אשר הכל מעלים אליה 'ירושלים', וכפי שמספר על כך אחר מחכמי הקלויז בבראד בספרו 'נפש דוד' (בוכנר, לבוב תק"נ). דרוש להספד): "הספד על ארבעה חרשים... ורביעאה דמי לבר אלהין זקן ונשוא פנים, הרב המאוה"ג המפורסם בדורו פ"ה מ"ו משה בעל המחבר 'פני משה' על תלמוד ירושלמי, שם פניו נגד ירושלים לחלחל כיפי דארעא קדישא, ובעו"ה מדת הדין קדמה פניו, הכריעהו ופלטה נפשו הקדושה ותשתפכנה בחיק שפתה". יש הטוענים כי הוא אכן הגיע לירושלים ונסתלק בה (ראה: אנצ'י לחכמי א"י, גליס, בערכו) אלא שעדותו של ה'נפש דוד' עומדת כנגדם ובה מפורש שלא עלתה בידו להגיע לירושלים.

3. הגר"א נהג ברבו זה כבוד רב, ומקובל כי הגר"א התבטא והעיד על עצמו ש'הרבה למדתי מרבותי' - 'זהו מורי ורבי בעל פני משה שהראה לי דרך בלימוד הירושלמי'. אמרה זו פותחת בפני המעיינים את הדלת להעמיק ולהשוות את פירושי הרב ה'פני משה' עם פירושי התלמיד הגר"א ולברוק האם הם עולים בקנה אחד. יצוין כי פרט היסטורי זה לפיו הגר"א קיבל תורה מפי ה'פני משה' שנוי במחלוקת, וראה על כך במאמרו של הרב אליעזר כצמאן הנדפס בקובץ 'ישורון' (כרך ה עמ' תשסז הערה 54).

4. התלמוד הירושלמי עם פירושו ה'פני משה' הופיע לראשונה על סדר נשים במהדורת אמשטרדם תקט"ו; על סדר נזיקין ומסכת גדה במהדורת ליוורנו תק"ל; על מסכת ברכות במהדורת ליוורנו תקל"ה; ועל כל סדר זרעים ומועד במהדורת זיטאמיר תרכ"כ - תרכ"ו.

5. פרק ג הלכה א.

ומשם המשיך לצפון אשכנז ולאטליה. בשנת תקל"ב הוא עדיין נמצא בעיר ליוורנו שבאיטליה כשהסכמתו מתנוססת על ספרו של רבי שבתי וינטורה 'נהר שלום'.

שיחה הצריכה לימוד

לא איחר ה'פני משה' מלנצל את ההזדמנות הנדירה שנפלה לידיו באקראי והוא פנה אל רבי יצחק זאבי בבקשה כי יואיל לספר לו את כל הידוע לו על מערת המכפלה שבעיר מגוריו חברון. ה'פני משה' ידע מראש כי לא מדובר כאן באינפורמציה מלאה ודייקנית, שכן גם בארצות הגולה היתה ידועה המציאות הכואבת כי אין רשות לבן ישראל לבוא ולהכנס אפילו אל החצר שסביב המערה⁶, אולם את ה'פני משה' עניינו אפילו אותם פיסות מידע חלקיות מפי השמועה שהיה החכם יכול לספק לו כבן המקום.

התברר שמזלו הטוב של ה'פני משה' האיר לו פנים כשהזדמן לפונדק אחד יחד עם חכם זה, שכן המידע שבפיו לא היה מסולא בפז. למרבה הפלא, היה החכם בכבודו ובעצמו בתוככי מערת המכפלה, תודות לשומר המערה שנוקק לידע הרפואי שרכשה אמו של החכם¹⁰ וכהוקרה על טיפולה המסור בו לקחה, אותה ואת בנה, לסיור יליי וחשאי במערת המכפלה אפופת המסתורין.

ביותר כאחד 'מגדולי הדור האחרון'⁶ מביא פעמים רבות בספריו הנודעים את פירוש ה'פני משה' על הירושלמי⁷.

הפגישה עם שליח קהילת חברון

ביום מן הימים שמח ה'פני משה' לגלות כי אהזדמן המצוינים שבחכמי ארץ ישראל, החכם רבי יצחק זאבי, שלוחם של בני קהילת חברון המעטירה, הגיע לחון את פני העיר ליוורנו כדי להתרים את נדיבי העם לתמוך בעניי ארץ ישראל.

חכם זה שנשלח כשד"ר - כשלוחא דרבנן של קהילת חברון היה בנו של הגאון הנודע רבי אברהם חיים ישראל זאבי רבה של חברון, ונתייהם ממנו בנעוריו⁸. בשנת תקי"ח הדפיס רבי יצחק זאבי את ספרו של אביו 'אורים גדולים' בעיר איזמיר אשר אליה הגיע בשליחות קהילת חברון, ובהסכמות גדולי הדור על הספר הוא מתואר בתארים רמים כיאה לכרא כרעא דאבוה.

מתוך הנתונים שנשתמרו על מסעותיו לטובת קהילת חברון עולה כי בשנת תקכ"ג יצא רבי יצחק לאפריקה הצפונית ולאטליה, אלא שבעיר טורינו האיטלקית חלה ולא המשיך הלאה במסעו זה. בשנת תקכ"ט אנו מוצאים את הסכמתו על חידושי המאירי שיצאו לאור בעיר אמסטרדם,

6. שו"ת 'חיים שאל' ליוורנו תקנ"ה. ח"ב סי' מה.

7. ראה 'דברים אחדים' ליוורנו תקמ"ה. עמ' כג, ועוד פעמים רבות בספריו.

8. רבי יצחק זאבי מספר על כך בהקדמתו לספרו של אביו 'אורים גדולים' שיצא לאור על ידו.

9. על כאבם של בני ישראל שלא הורשו לבוא אל מערת המכפלה, כותב רבינו כ"ק מרן אדמו"ר האמרי אמת זיע"א באגרתו המפורסמת שנכתבה לאחר ביקורו הראשון בארץ ישראל בשנת תרפ"א, ב'ז' אייר - על הספינה' ('אוסף מכתבים ודברים מכ"ק מרן אדמו"ר שליט"א מגור', ווארשא תרצ"ג, עמודים סד-סה): "לבני וחתני ויו"ח, ה' עליהם יחיו... בערים אחרות ובמושבות לא הייתי זולת בחברון... מחברון שבתי בכאב אנוש, כי חרפה שברה לבי בראותי איך שפחה תירש גבירתה, כי המקום, מערת המכפלה, שרשאים אנו ללכת, איננו יכולים להלוך רק איזה שליבות בהמדרגות. ומשם והלאה הנערים הערכיים שובבים ומקפצים, ולא יניחו לאחינו בני ישראל לגשת הלאה".

תיאור מרתק על ביקורו של רבינו האמרי אמת במערת המכפלה ועלייתו עד למדרגה האחת עשרה באומרו "דא איז עס!" - כאן זהו המקום! (בניגוד לנוהל הקבוע במקום שאפשר את עליית בני ישראל רק עד המדרגה השביעית) ראה במאמרו של הרב יצחק מאיר 'האדמו"ר מגור עולה עד למדרגה האחת עשרה' שנדפס בתוך 'ספר חברון' בעריכת ע' אבישר, ירושלים תש"ל, עמ' 262.

10. הלא היא אשת חבר בעל 'אורים גדולים' רבה של חברון, והיא היתה בתו של הגאון רבי אברהם קונקי הנודע בספר

לשום נפש להכנס. ובתוך כך ראינו בשמי הכיפה בראש כתוב אברהם ובצדו כנגדו שרה, ובאמצע כתוב יצחק ובצדו כנגדו רבקה, ואחר כך יעקב ובצדו כנגדו לאה".

אנקדוטה נוספת סיפר רבי יצחק זאבי לה'פני משה':

"עוד סיפר לי החכם השליח הנ"ל: שראה עוד שם מן הצד כמו תיבה עשויה בתוך עמוד הכותל. ושאלו להשומר מה זה. ואמר, שמקובלים הם כי ראשו של עשו טמון וקבור שם מלמטה, ולא כתבו שמו כי אם עשו זה לסימן".

השומע, ה'פני משה', ששש על הדברים כמוצא שלל רב, האמין לעדותו המרתקת של רבי יצחק זאבי, ולא זו בלבד שהעתיקה בספרו אלא שגם נשא ונתן על פיה בהכנת דברי התלמוד הירושלמי, וכפי שהדברים יובאו בהרחבה בהמשך המאמר.

סיור במערת המכפלה

אם נרצה להעמיד את עדות זו במבחן המציאות כפי שהיא נראית כיום, ניווכח כי אין הדברים עולים יפה, ועינינו הרואות כי סדר מצבות קבורת האבות הוא שונה לחלוטין מהסדר ששרטט רבי יצחק זאבי.

ברשותכם, נעבור לרגעים מספר אל המבנה המלבני העתיק המתנשא על אדמת חברון והמוכר לכולנו כ'מערת המכפלה'. המערה בצורתה המקורית היא מערה תת קרקעית חצובה באדמתה הטרשית של חברון, ובתוכה קברים שבהם נקברו האבות והאמהות לצידו של אדם הראשון.

כבר בימי חז"ל לא ידעו בבירור כיצד היא דמותה המדויקת של מערת המכפלה, שכן מצאנו

התיאור שאותו סיפר רבי יצחק זאבי לה'פני משה' היה איפוא בבחינת 'טוב מראה עיניים מהלך נפש'¹¹ ואינה דומה שמיעה גרידא לראיה ממש. הבעיה היחידה שבעדות מפורטת זו היא שביקורו של החכם במערת המכפלה התרחש בעת ילדותו כד הוה טליא, כבן שבעה או שמונה שנים, אולם כפי הנראה ראה בזה ה'פני משה' משום 'גילוי מילתא בעלמא' שעליה אמרו חז"ל¹² שנאמן אדם להעיד בגדלו מה שראה בקטנותו.

יקר סהדותא

כדי לשמור על האוטנטיות שבעדותו זו של רבי יצחק זאבי, נעתיק כאן את הדברים כפי שרשם השומע ה'פני משה' בתוספותיו 'מראה הפנים' על הירושלמי במסכת תענית¹³:

"וכשהייתי באיטלייא דברתי עם שליח אחד מחברון, היה גברא מהימנא ושמו חכם רבי יצחק זאבי ז"ל. וכשבאנו לדבר מענין מערת המכפלה, אמרתי: כבר ידוע הוא שעכשיו בעוונותינו הרבים הכל בידי ארורה, ואין רשות לשום אדם ואומה אחרת להכנס להחצר שסביב המערה, בלתי הישמעאלים לבר הם נכנסין בכל יום להתפלל שמה, אמנם אם יש לו ידיעה מפי השמועה יגיד לי.

והשיב לי: האמת הוא שאין רשות לשום אדם להכנס לשם, ובעונש מיתה אף להשומר ישמעאל היושב שם אם מניח לאחד להכנס, אבל זכור אני כשהייתי בן שבעה או שמונה שנים נכנסתי אני עם אמי וזכרונה לברכה על פי סיבה, שהשומר חלה מאוד, ושלת אחרי אמי שהיה מכירה שהיא בקיאה הרבה ברפואות העשבים והסממנים, וציוה שתבוא אליו בלילה ובהצנע מאוד, ולקחה אותי עמה ברשות השומר הלז, וכשנכנסנו לחצר הוליך אותנו למעלה להכיפה הבנויה על גבי המערה, והיא שעשתה הילני המלכה לכבוד, והיא מצוירת ובנויה לתלפיות יפה עד מאוד.

וכשהיינו למעלה ראינו שבשמי הכיפה מצוין הכל ובסימן על האבות ואמהות הנתונים במערה למטה ושם אי אפשר

דרושו 'אבק סופרים' (אמשטרדם תס"ד) ובחיבוריו הנוספים.

11. קהלת ו, ט.

12. במסכת כתובות דף כח א.

13. פרק ד הלכה ב.

שנחלקו רב ושמואל באיזה אופן היתה המערה כפולה¹⁴:

"מערת המכפלה, רב ושמואל; חד אמר: שני בתים זה לפניו מזה, וחד אמר: בית ועלייה על גביו. בשלמא למאן דאמר זה על גב זה – היינו מכפלה. אלא למאן דאמר שני בתים זה לפניו מזה, מאי מכפלה, שכפולה בזוגות".

מאידיך, היה ברור לחז"ל¹⁵ שאדם הראשון לא נקבר יחד עם האבות באותו חלק של המערה. מתברר שלהשיטה שסוברת ש'שני בתים זה לפניו מזה' נקברו האבות במערה החיצונה ואדם הראשון במערה הפנימית, ולהשיטה הסוברת כי 'בית ועלייה על גביו' נקברו האבות במערה העליונה ואדם הראשון במערה התחתונה.

לימים הוקם מעל המערה מבנה ענק חסר חלונות ובעל שתי קומות, ומני אז ועד עצם היום הזה רב הנסתר על הנגלה ואין אתנו היודע עד מה על הנעשה בנבכי המערה.

מי בנה את מערת המכפלה

אם פשוט היה לרבי יצחק זאבי שאת המבנה על מערת המכפלה בנתה הילני המלכה לכבוד ולתפארת, הרי ששמועות שונות מתרוצצות סביב זהותו של בונה הבניין.

העדויות הקדומה ביותר, אם כי אינה חד משמעית, המצויה בידנו על קיומו של מבנה זה

שעל מערת המכפלה הוא סיפורו של יוסף בן מתתיהו שחי בזמן חורבן בית שני¹⁶:

"מצבות קברותיהם נראות בעיר הזאת עד היום הזה, והן עשויות שיש לבן לכבוד ולתפארת".

כיון שכן, המאחרים ביותר את זמן בניית המבנה מתארכים אותו לא יאחר מסוף ימי בית שני, ולדעתם הוא נבנה בימי הורדוס המלך. סימוכין לדבריהם הם מוצאים בסגנון הבניה ההרודיאני שבו הוא נבנה, אבני גזית עצומות ומסותתות המהוקצעות בכמין זר שקוע בצדידיהם, שזהו האופי שנשאו כל מבני הורדוס.

רבי אשתורי הפרחי בעל 'כפתור ופרח' מקדים את זמן הבנייה כבר לזמנו של שלמה המלך, והאבנים הם - לא פחות מאשר - אבני המקדש¹⁷:

"סביב המערה מרובע רבוע גדול, חומה גבוה מאבני המקום הקדוש בית המקדש, ומקובל שהוא מבנין שלמה ע"ה".

הנוסע (בשנת תר"ז) רבי ישראל ב"ר יוסף למשפחת בנימין שכינה את עצמו 'בנימין השני' כממשיך מסעותיו של רבי בנימין מטודילה מייחס למבנה אבות רבים¹⁸:

"מעל למערה הזאת יתנשא בנין מפואר מאוד, ואומרים כי אבן פינתו הוסר בימי שלמה המלך. אסתר המלכה יסדה מחדש את הבניין ההוא, והמלכה הילנה חרשה חורבותיו אשר נשאר עד היום הזה".

14. עירובין דף נג א.

15. בבא בתרא דף נח א.

16. בספרו 'מלחמות היהודים' ספר רביעי ט, ז. כפי שהדגשנו אין מדובר כאן בעדות חד משמעית שהרי המבנה עצמו לא מוזכר כאן במפורש, אולם מסתבר שעל מצבות גרידא לא היה יוסף בן מתתיהו כותב שהם נעשו 'לכבוד ולתפארת' ובוודאי כוונתו למונומנט כולו.

17. 'כפתור ופרח' ונציה ש"ט. פרק יא, מסלול ה. רבי אשתורי הפרחי מתעכב שם על קושיה נאה: בסוף תקופת התנאים אנו מוצאים כי התנא רבי בנאה, שהיה מציין ומסמן את מערות הקברים בארץ ישראל היה מציין גם את מערת המכפלה (ב"ב נח.). ועל כך הוא תמה לשם מה היה צריך רבי בנאה לציין את מערת המכפלה בעוד שסביב למערה בנוי לתלפיות בנין ענק ורובע הנראה לעין כל. הוא מתרץ את שאלתו בשני דרכים: ראשית הוא מצדיק את אלה הגורסים בגמרא שרבי בנאה רק היה 'מציין' במערה ולא מציינה ומסמנה; ועוד הוא מביא בשם רב האי גאון ועוד מרבותינו הקדמונים שכל מחזה זה עם רבי בנאה היה רק בחלום הלילה, כך שאין מקום לשאלות כאלו.

18. בתוך 'מסעות ארץ ישראל' לאברהם יערי, תל אביב תש"ו, עמ' 586.

המבקר במקום יגלה על נקלה שהמסורת כיום על מקומות הקבורה אינה תואמת עם דברי הגאון רבי יצחק זאבי. אם לפי זכרוננו הראה הכיתוב שעל כיפת המערה כי סדר הקבורה הוא: אברהם ושרה; יצחק ורבקה; יעקב ולא, הרי שהמסורת כיום היא שהאבות קבורים בסדר הבא מדרום לצפון: יצחק, אברהם ויעקב.

כבר כעת חשוב להדגיש כי הדיון כעת הוא לא על המקובל בידינו מהמסורת היהודית התורנית, שעליה נדון באריכות בהמשך, אלא על מה שמקובל ממסורת באי המקום, אשר יתכן מאוד כי מדובר במסורת שמקורה בישמעאלים אשר בדו את הדברים מליבם בדמיונם המזרחי ההוזה. דברינו עתה באים כבירור המסורת המקומית אשר עליה הסתמך רבי יצחק זאבי, בכפוף למגבלות מהימנותה, ועליה אנו מראים באצבע כי כיום אנו רואים במפורש אחרת.

האבן בכיפת המערה

יצוין כי רבי יצחק זאבי הסתמך כאמור על כיתוב שהופיע בכיפת המערה, וכיתוב זה כבר איננו קיים היום. אולם ניתן לשער כי מדובר באבן חרוטה אשר כבר סיפר עליה מקור ערבי לפני כחמש מאות שנה²¹.

באבן זו שהיתה ממוקמת על יד קבר רבקה נחקקו, לטענתם, הדברים הבאים:

"המצבה אשר מנגד היא מצבת קבורת רבקה אשת איסחאק²², והמצבה הסמוכה לה היא מצבת קבורת איסחאק. המצבה הגדולה אשר ממולה ממעל לה, היא מצבת קבורת אברהם²³ האהוב, והמצבה אשר ממולה בפאת מזרח, היא מצבת קבורת שרה. המצבה האחרת אשר מאחורי מצבת אברהם היא מצבת קבורת יעקב, והמצבה הסמוכה

הנוסע המפורסם רבי פתחיה מרגנשבורג, אחיו של רבינו יצחק הלבן מגדולי בעלי התוספות, מקדים את זמן הבניה באופן המקסימאלי ביותר שיתכן, ובהרצאת סיבוביו שנרשמו מפיו על ידי רבי יהודה ב"ר שמואל מרגנשבורג מובא כי לדעתו מבנה זה כבר נבנה על ידי אברהם אבינו בכבודו ובעצמו¹⁹:

"והלך לחברון והנה ראה על המערה היכל גדול שבנה אברהם אבינו, ויש בו אבנים גדולות".

גם לבני דורנו נותרה בקעה להתגדר בה בשאלה זו, ומסקנתו של אחד החוקרים²⁰ שבדק את המבנה על בסיס הארכיטקטורה וממצאים כיוצא בזה היא כי "הבניין הנהדר שעל מערת המכפלה הוא יצירת העם האדומי שישב בדרומו של הר חברון, בדורות שלפני כיבוש ארצו בידי יוחנן הורקנוס", והבוחר יבחר.

הסיפור במבחן המציאות

זה רבות בשנים שרק הקומה העליונה של המבנה פתוחה לציבור המתפללים. הפתחים המובילים לקומה התחתונה אטומים הם, והכניסה אינה מתאפשרת. כפי שהתרשמנו מעדותו של רבי יצחק זאבי, הרי שגם באותם הימים, כשהוא ואימו הוברחו באישון ליל אל תוך המבנה הם הצליחו לבוא רק אל הקומה העליונה של המבנה.

נכון לימים אלו, גם הקומה העליונה של המבנה מחולקת לשניים. חלק אחד נמסר ליהודים והשני נמסר לישמעאלים, כשמספר פעמים בשנה פתוח המבנה כולו ליהודים בלבד או לישמעאלים בלבד.

19. 'סבוב הרב פתחיה מרגנשבורג', מהדורת גרינהוט תרס"ה עמ' 33.

20. במאמרו של ב"צ לוריא 'הבניין שעל מערת המכפלה וזמנו' הנדפס בתוך 'ספר חברון' עמ' 273.

21. מקור זה הובא במאמרו של ח' שורצבאום הנדפס בתוך 'ספר חברון' עמ' 333.

22. - יצחק.

23. - אברהם.

ונעייץ בדבריהם האם ניתן להוכיח מהם לנדון כאן על סדר קבורת האבות.

נפתח עם הדברים אשר כתב הנוסע המפורסם רבי בנימין מטודילה על מערת המכפלה שבחברון²⁶:

ועשו שם שישה קברים על שם אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה, ואומרים לתועים שהם קברי האבות ונותנין שם ממון.

אבל אם יבוא יהודי שם שיתן שכר לשוער של מערה ופתח לו פתח ברזל שהוא עשוי מבניין אבותינו וירד אדם למטה במדרגות ונר רלוק בידו, וירד למטה במערה אחת ואין שם כלום, וכן השנייה, עד שיבוא אל השלישית והנה שם שישה קברים, קבר אברהם ויצחק ויעקב ושרה ורבקה ולאה זה כנגד זה ועל קבריהם חתומים אותיות חקוקות באבנים. על קבר אברהם חקוק 'זה קבר אברהם', ושל יצחק 'זה קבר יצחק בן אברהם אבינו' ושל יעקב 'זה קבר יעקב בן יצחק בן אברהם אבינו', ועל האחרים 'זה קבר שרה' ו'זה קבר רבקה' ו'זה קבר לאה'.

מצד אחד נראה כי רבי בנימין מסדר את קברי האבות בסדרו של רבי יצחק זאבי: אברהם יצחק ויעקב, אלא שלא ניתן לקבוע האם אכן כוונתו לסדר הפיזי שבו מסודרים הקברים, או שמא הוא רק מונה את האבות כסדר שנותיהם הכרונולוגי.

בעיה נוספת שבעדות זו היא ש'הפה שאסר הוא הפה שהתיר' וכבר בתחילת סיפורו מפורש שאת חלק מהדברים הוא רק 'שמע מפי אנשי אמת' והוא עצמו לא נכח בכל אותם המקומות עליהם הוא מספר, כך שקשה לסמוך על 'עד מפי עד' זה.

סיפורו של דוד הראובני

הראיה המכריעה מבחינת המסורות היא כפי הנראה עדותו של דוד הראובני המספר באגרתו

לה היא מצבת ליקה²⁴ אשת יעקב. זאת כתב עשו בעצם ידו".

באותו מקור ערבי נמסר כי עוד חקוק על האבן שלפי המסורת גם ראשו של (אדם הראשון) [עשו] קבור במערת המכפלה. מסתבר מאוד כי את הכיתוב שעל גבי אבן זו ראה רבי יצחק זאבי, אשר גם סיפר על ראשו של עשו.

אלא שגם מאבן זו עולה כי סדר הקבורה במערת המכפלה הוא לא כפי שסיפר רבי יצחק זאבי, אלא כבמסורת המקובלת כיום: יצחק אברהם ויעקב. אם אכן זהו גם הכיתוב שהופיע במערת המכפלה, כיצד יתכן שרבי יצחק זאבי העיד על סדר קבורה שונה?

טעות באישון לילה

השערה פשוטה מופיעה בספר 'טהרת שדה המכפלה'²⁵ והיא כי אכן רבי יצחק זאבי ראה את אבן זו אלא שהוא לא קראה בשלמות, מתחילה ועד סוף. הוא הספיק לקרוא שקברו של אברהם הוא מעל קברו של יצחק אבינו, וסבר שאם כן הרי שקברו של יעקב הוא מתחת לקברו של יצחק וכסדר הדורות, ולא שם אל ליבו שקברו של יעקב הוא מצידו השני של אברהם.

מסתבר כי הצדק כדבריו כיון שאין זה מן ההגיון לומר שהישמעאלים בעלי המקום בדורות האחרונים שינו לפתע את המסורת שבידם על סדר קבורת האבות. עדיף איפוא לומר שהילד הרך, כבן השבע שנים, אשר הובל בידי אמו באישון לילה ובפחד מוות לבל יתפסום, לא יכול היה להתעכב ולקרוא את הכיתוב שעל כיפת המערה עד תומה, ומכאן נבעה טעות זו.

רבי בנימין מטודילה – שמע או ראה?

ראוי שנתבונן באותם העדויות הקדומות שהגיעו לידינו מבני עמנו שביקרו במערת המכפלה,

24. - לאה.

25. אלבה, קרית ארבע תשס"ב. פרק ג הערה 20.

26. 'מסעות רבי בנימין' מהדורת גרינהוט תרס"ז, עמ' 37.

גילויו אודות פתחי המערה²⁹, והוא מסיים בעדות שהקריאו לפניו זקני המקום מתוך ספר עתיק על שליחו של מלך קדמון שראה את הנעשה בעומק מערת המכפלה:

"וגם המלך ההוא שלח ד' אנשים במערה וכל אחד מהם בידו נר אחד, ועמדו בתוך המערה כמו שעה אחת, ויצאו אחרי כן ומתו שלשה מהם תיכף צאתם מהמערה, והרביעי עמד אילם עד יום השלישי. והמלך אשר שלחו שאל אליו: 'מה ראית תוך המערה' ואמר להם: כי אני ראיתי אלו הציורים, היינו אברהם אבינו במיטה במקום הציור הקבר העליון אשר עשו, וסביב למיטה אברהם אבינו נרות סביב סביב, וספרים הרבה, ומכסה מיטתו בכגדים נאים. וסמוך לאברהם אבינו שרה אמנו.

ויצחק ורבקה ממעל לראש אברהם ושרה, ויעקב אבינו ולאה אמנו מתחת לרגל אברהם ושרה אמנו. ויש נרות סביב סביב על המיטות. ויש על המיטה מן המיטות דמות איש לאיש ודמות אישה לאישה. והנרות אשר היו בידנו כבו, ובמערה אור גדול כמו השמש.

ואחרי שראינו כל אלה יצאנו, והיה לה רוח טוב כמו קטורה. והלכנו לפני קבר רבקה, ואנחנו ארבעתנו הלכנו. ואחרי כן צעק עלינו דמות אדם אשר הוא במיטת יצחק בקול גדול, ועמדנו את אשר יצאנו מהמערה בלי נשמה. והוא ציור הקברות ובנין פתח המערה שהסגירו המלך ההוא עד היום הזה. אלה היו דברי הרביעי אשר עמד אלם יום אחד".

הידועה כי בשנת רפ"ג הוא ראה את סדר קבורת האבות כפי המקובל כיום²⁷:

"אני רוד בן המלך שלמה זצ"ל ואחי המלך יוסף הגדול ממני... ואחר כך נסעתי מעזה בי"ט אדר לפ"ג, והלכתי בדרך חברון, והלכתי ביום ובלילה עד שנכנסתי בחברון אל מקום מערת המכפלה בן[ג] אדר בצהרים. ובאואלי השומרים שהם שומרים המערה, ובאו לנשק ידי ורגלי ואמרו אלי: בוא ברוך ה', אדונינו ובן אדונינו.

ובאו לפני שנים וקנים מהשומרים כנסת אברהם, והם היותר חכמים וגדולים וממונים על כל השומרים והם המוציאים והמביאים בכנסת ושופטים בחברון, ולקחו אותי בידי והעמידוני על קבר אחד ואמרו לי: 'זה קברו של אברהם אבינו'. והתפללתי במקום עד שהשלמתי התפילה, ואחר כך הראו לי בצד השמאל כנסת קטן, יש בו קבר שרה אמנו, ובאמצע בין קבר אברהם וקבר שרה, היא כנסת תפילת הישמעאלים.

וממעל לראש של אברהם קבר יצחק, בכנסת הגדולה. וסמוך לקבר יצחק קבר רבקה ממעל לראש קבר שרה. ומתחת רגל קבר אברהם ציור²⁸ קבר יעקב, בכנסת גדולה אחרת. וסמוך לציור קבר יעקב ציור קבר לאה כנגד קבר שרה".

מה סיפר האילם?

בהמשך האגרת מתאר דוד הראובני בהרחבה את המשך ביקורו במערת המכפלה ואת

27. 'סיפור דוד הראובני' מהדורת אשכולי ירושלים ת"ש, עמ' 23.

28. אולי צ"ל 'ציון' וכך גם בכל סיפורו של דוד הראובני.

29. וכך הוא כותב: "ואחר כך אמרתי להשומרים כי זה הציור אינו אמת, והאמת היא כי אברהם יצחק ויעקב הם במערה תחת הארץ ואינם קבורים על הארץ. והשיבו לי 'כנים דבריך'. ואמרתי להם 'הראוני המערה' והלכתי עמהם. והראו לי פתח דלת המערה כפי הבאר, ויש נר אחד דולק ביום ובלילה בבאר ההיא. והורידו הנר תוך הבאר בחבל, וראיתי מפי הבאר פתח דלת כקומת בן אדם, והאמנתי כי היא המערה כוודאי, ושמתתי בלבי. ושלחתי הישמעאלים ממני והתפללתי על פי הבאר עד שהשלמתי התפילה.

ואחרי כן קראתי השומרים הזקנים שבהם ואמרתי להם 'איך זה פתח המערה - יש בה פתח אחרת'. והשיבו לי 'כן הוא. בזמן קדמון היה פתח המערה באמצע כנסת הגדולה אשר בה ציור קבר יצחק. ואמרתי להם 'הראוני מקום הפתח ההוא' והלכתי עמהם והסירו הבגדים מקרקע הכנסת והראוני מקום פתח הדלת והיה סגור באבנים גדולות ועופרת, ולא יוכל שום אדם להסיר הבנין ההוא. ואחרי כן אמרתי להם 'תכסו הקרקע ההוא בכגדים' ושאלתי אותם 'יש לכם ידיעה מי בנה פתח המערה' והוציאו לי ספר אחד וקראו אותו בפני, ואמור בספר ההוא כי מלך אחד בנה פתח המערה אחר שלקחו הישמעאלים בית המקדש מן הנוצרים, והמלך ההוא משנה למחמד. וגם המלך ההוא...".

נעבור איפוא למקורות התורניים המוסמכים שבידינו הדנים בשאלה זו, ונלכנס הדק היטב לפי דברי רבותינו המפרשים. נקדים ונאמר בקצרה כי ה'פני משה' הסתמך על עדותו של רבי יצחק זאבי, בבואו לפרש את המקורות; וכיון שראינו שעדות זו אינה ברורה דיה שוב יכולים אנו לקבל את הפירושים האחרים המוצעים לנו העולים בקנה אחד עם המציאות הנראית לפנינו.

הדעה הראשונה בזהר הקדוש

שני מקורות תורניים לשאלה זו של סדר קבורת האבות מצויים בידינו, וכפי הנראה הם אינם עולים בקנה אחד. המחלוקת היא בין התלמוד הירושלמי המתייחס לענין זה במסכת תענית³¹, לבין ספר הזוהר הקדוש המביא בפרשת שלח³² שתי דעות שונות בענין. לסבך זה יש להוסיף כי גם כוונתם של הירושלמי והזוהר אינה ברורה וחד משמעית, וכתוצאה מעמימות זו נחלקו רבותינו המפרשים מה היא דעתם המדויקת בנדון זה.

נפתח בדברי הזוהר הקדוש כפי שהם מבוארים בפירוש 'מתוק מדבש'³³:

"מתה חוה בקדמיתא אתקברת תמן – חוה מתה בתחילה ונקברה שם במערת המכפלה, במרחק שיעור קבר אחד מכותל הימיני של המערה כי מקום ההוא היה מוכן לאדם. ותמן ידע אדם דהאי דוכתא אתחזי ליה – ואחר שראה אדם שהכינו קבר לחוה רחוק מן הכותל, בזה ידע אדם שזה המקום אצל הכותל ראוי לו ומוכן בשבילו. מית אדם אתקבר בגוזה בחבורא חדא – כשמת אדם נקבר בתוך המערה סמוך לכותל בחיבור אחד עם חוה. מתה שרה אתקברת תמן – כשמתה שרה נקברה שמה סמוכה לחוה... מת אברהם אתקבר לנבי שרה בחבורא חדא – אחר כך כשמת אברהם נקבר אצל שרה סמוך לה בחיבור אחד עמה. מתה

סיפור המפורט של דוד הראובני הוא עדות איתנה ומוצקה המאששת ומקיימת את המסורת הנראית כיום ולפיה סדר הקבורה הוא: יצחק אברהם ויעקב. ייחודה של עדות זו היא כי מלבד מה שראה דוד הראובני בעיניו, הוא גם שמע תיאור דומה מתוך ספר עתיק שהיה מצוי בידי פרנסי המקום.

המשתמע מ'ספר היובלים'

לפני שנעבור אל המקורות התורניים המובהקים, נציין כי אל מסקנה דומה מתוך הספרות העתיקה הגיע גם כותב המאמר 'לקדמותם של אתרי המצבות במערת המכפלה'³⁰ הדין על מקורות קדומים לסדר הקברים, ובין הדברים הוא מנתח את הנאמר לגבי מערת המכפלה ב'ספר היובלים' אשר אותו 'נוטים לייחס לתקופה שאחר רדיפות אנטיכוכוס אפיפנס והחשמונאים הראשונים'.

מתוך אחת הפסקאות הוא לומד שכבר באותם ימים היה סדר הקברים במתחם תואם עם סדרם כיום, והוא מסיים: "סדר המצבות של ציוני הקברים מעל 'מערת המכפלה' בימינו הוא עתיק לימים ביותר, וקדמותו היא בת אלפיים ומאתיים-שלוש שנים לפחות. ויש מקום לקבל, כי המסורת על אתריהן נעוצה בדורות קדומים ביותר".

כעת ניתן כבר להסיק כי רובן המכריע של המקורות שבידינו טוען כי סדר קבורת האבות במערת המכפלה הוא לפי הסדר הבא: יצחק אברהם ויעקב, וזאת בניגוד מוחלט לעדותו של רבי יצחק זאבי. לעיל הועלתה השערה כי עדותו של רבי יצחק זאבי בטעות יסודה, ואף ניתנו הסברים למניעי הטעות.

30. יי ברסלבי בתוך 'ספר חברון' עמ' 285.

31. פרק ד הלכה ב.

32. בדפוס ישן דף קסד א.

33. להג"ר דניאל פריש, מהדורת ירושלים תשנ"ט.

כי כפי האמור לעיל עדותו של רבי יצחק זאבי באה מכח המציאות שנראתה לעיניו, והאמת היא שהמציאות הנראית שונה בהחלט.

מתוך 'ספרו של שלמה המלך'

את הדעה השניה מביא ספר הזוהר מתוך 'ספרו של שלמה המלך'. גם כאן נביא את לשונו של הזוהר כשהוא משולב בפירושו 'מתוך מדבש':

בספרא שלמה מלכא איהו כרקא יאות והכי הוא – בספרו של שלמה המלך מסודרים הדברים כראוי וכך הוא הנכון כדבריו. אדם וחיה בקדמיתא – אדם וחיה שוכנים לראשונה בצד הימין של המערה. ושרה ואברהם סמיך לון – ושרה ואברהם סמוכים להם, רצונו לומר: שרה סמוכה לחיה.

יצחק ורבקה לזוית אחרא בארח מישר בשורה חדא – יצחק ורבקה בזוית אחרת כנגדם בדרך הישר בשורה אחת מצד השמאל של המערה סמוך לכותל. יעקב ולאה באמצעיתא – יעקב ולאה הם באמצע, כלומר קצת למטה מהם נקבר יעקב סמוך לאברהם וסמוך לו לאה. וסמוך לה קצת למעלה ממנה קבורה רבקה, ועל ידה נקבר יצחק סמוך לכותל השמאלי. ואינון נשין לגבי נשין דכורין לגבי דכורין – והרי הנשים שוכנות אצל הנשים והזכרים שוכנים אצל הזכרים.

וסדרם: ואדם וחיה, שרה ואברהם, יעקב ולאה, רבקה ויצחק. נמצא – אדם בסטרא דא ויצחק בסטרא דא ויעקב באמצעיתא – אדם ואברהם הם בצד הימין, ויצחק הוא בצד השמאל כנגדם, ויעקב הא באמצעם. כי – יצחק לגבי אבהו לאו ארח עלמא – שייצחק ישכון אצל אביו אינו דרך העולם³⁴, ועם כל דא יעקב אצטריך באמצעיתא – ועם כל זה שגם אינו דרך ארץ שיעקב ישכון אצל אברהם, אבל הוא היה צריך להיות באמצע, ורצונו לומר לפי ששורש נשמת האבות הוא בחג"ת, לכן אברהם היה בצד הימין

רבקה אתקברת תמן – מתה רבקה נקברה שמה אבל לא סמוך לאברהם, אלא אחר קברו של אברהם נשאר מקום פנוי בשביל קבר ליצחק, ואחר כך נקברה רבקה...

מת יצחק אתקבר בהדה בחבורא חדא – כשמת יצחק נקבר עם רבקה בחיבור אחד עמה, והיינו בין אברהם לרבקה. מתה לאה אתקברת תמן – כשמתה לאה נקברה שמה סמוכה לרבקה... מת יעקב אתחבר בהדה בחבורא חדא – כשמת יעקב נקבר שם סמוך ללאה בחיבור אחד, מצד כותל השמאלי של המערה. וכלהו דכר ונוקבא כחדא בחבורא חדא – וכולם שכבו יחד הזכר והנקבה, דהיינו איש ואשתו בחיבור אחד.

ומפרש – סדורא דלהון היך שכני – הסדר של אדם הראשון והאבות איך שוכנים במערה, ואומר – נשין לגבי נשין דכורין לגבי דכורין – הנשים שוכנות אצל הנשים והזכרים אצל הזכרים, והיינו – אדם ברישא חוה סמיך ליה – אדם הוא בראש המערה וחיה סמוכה לו. אחר כך – שרה לגבי חוה – שרה שוכנת אצל חוה. אברהם סמיך לשרה – אברהם הוא סמוך לשרה. יצחק סמיך לאברהם – יצחק סמוך לאברהם. רבקה סמיך ליצחק – רבקה סמוכה ליצחק. לאה סמיך לרבקה – לאה סמוכה לרבקה. יעקב סמיך ללאה – יעקב סמוך ללאה. אשתכח אדם בסטרא דא יעקב בסטרא דא – נמצא כי אדם הוא בצד ימין של המערה ויעקב הוא בצד שמאל של המערה. דא רישא ודא סיפא – אדם הוא בראש המערה ויעקב הוא בסוף המערה.

זוהי איפוא הדעה הראשונה המבוארת בספר הזוהר. מפשטות הדברים כפי שהם מוטעמים ומוסברים בתוך דברי הזוהר, עולה בשפה ברורה כי סדר קבורת האבות הוא מימין לשמאל: אברהם יצחק ויעקב. שיטה זו מתאימה עם עדותו של רבי יצחק זאבי בבחינת 'הלכה כוותיה ולא מטעמיה'

34. דברי הזוהר הקדוש צריכים עיון, וכמו שהעיר ב'עלי תמר' (על הירושלמי בתענית): "וצריך עיון שהרי מאז ומתמיד נוהגים דווקא לקבור הבן אצל אביו; וכן הוא במועד קטן (דף כח) 'הוי גני יהודה מימינא דאבהו וחזקיה משמאלא' וכן בכבא מציעא (דף פה) 'ויכנס הבן אצל אביו' עיי"ש".

דברי הירושלמי כפשוטם וכפי שפירשום גדולי מפרשי הירושלמי, ובהתאם לסדר הקבורה הנראה כיום.

מאיך גם הפירוש הפשוט בדברי הירושלמי יוקשה: המציאות שבה האבות הקדושים לא נקברו בזמן אחד מביאה לכך שהירושלמי יסתור את דברי עצמו ולכך שדבריו לא יתכנו במציאות. וכאן אנו מגיעים לחידושו המפתיע של הרוגאטשובי, אשר על פיו עולים דברי הירושלמי בטוב, הפלא ופלא.

לצורך בירור הדברים פרשנו כשמלה את הרצאת הדברים בתלמוד הירושלמי יחד עם פירושי המפרשים, והרי השולחן ערוך לפני יודעי דת ודין וכל הרוצה יבוא ויטול.

כולנו מסובין

בימי קדם "רגילין היו לאכול בהסבה על צדו השמאלית, מוטה ורגליו לארץ, איש איש על מטה אחת"³⁷. כדרכם של בני ישראל האמונים

שבחסד, יצחק כנגדו בצד שמאל שבגבורה, יעקב למטה מהם באמצעם שבתפארת (כעין צורת נקודת סגול)³⁵.

לפנינו איפוא דעה חדשה אשר לפיה סדר קבורת האבות הוא: אברהם יעקב ויצחק, כשיעקב נמצא מעט מתחת להם. דעה זו הלקוחה מתוך 'ספרו של שלמה המלך' - אשר כזכור יש המייחסים אל שלמה המלך את בניית המבנה שמעל מעות המכפלה - זוכה להסכמה מפתיעה מבעל ספר הזוהר אשר לדעתו שיטה זו מסדרת את הדברים כראוי והיא השיטה הנכונה³⁵.

דעת ה'תלמוד הירושלמי'

אם כי ה'תלמוד הירושלמי' מתייחס לסדר קבורת האבות אולם דעתו בענין זה לא נכתבה במפורש, וכיון שכן אף בה קיימים חילוקי דעות³⁶. כפי שכבר הזכרנו לעיל ברמיזה, נוטה ה'פני משה' בתוספותיו 'מראה הפנים' להתאים את פשטות דברי הירושלמי אל סדר הקברים אותו סיפר לו רבי יצחק זאבי, אלא שאם כאמור מדובר בעדות שאינה ברורה דיו, יכולים אנו בשופי לפרש את

35. מטעמים שונים לא הארכתי כאן בבירור שיטות ספר הזוהר, והחפץ בכך יעיין גם בשירותי הקברים כפי שהם נעשו בספרים הבאים: 'סדר הדורות' (קארלסרוה תקכ"ט, אלף השלישי ב"א רנ"ה); 'שלשלת הקבלה' (ונציה שמ"ו, ערך יעקב); 'עטרת צבי' מזידיטשוב (עמ' מ).

36. הנה התלמוד הבבלי לא מתייחס כלל לענין סדר קבורת האבות, אולם מסתברא מילתא שדעת הבבלי היא כדעת פשטות דברי הירושלמי וכהמציאות הנראית לעינינו שסדר הקבורה הוא: יצחק אברהם ויעקב, שכן מבואר במסכת מועד קטן (כה). שסדר הקבורה במערת רבי חייא ובניו הוא שרבי חייא נקבר באמצע, יהודה לימינו וחזקיה לשמאלו. מלבד מה שחמיד מוזכר יהודה ראשון ומשמע שהוא היה בכור הבנים, הרי שכך אכן מפורש בפירושו של רבינו שלמה בן היתום שיהודה היה הבכור. והנה מבואר במסכת בבא מציעא (פה:) שרבי חייא ובניו הם כדוגמת האבות הקדושים, וא"כ מסתבר שסדר קבורת רבי חייא ובניו שווה לסדר קבורת האבות, ואם המה קבורים בסדר הבא: יהודה רבי חייא וחזקיה, הרי שאף האבות קבורים בסדר: יצחק אברהם ויעקב.

אלא שאין זו ראייה ניצחת, וראה להגאון רבי יוסף ענגיל בקונטרסו 'שב דנחמתא' (אות א) שכתב שרבי חייא ובניו הם כנגד האבות הקדושים, ורבי חייא שבאמצע הוא בחינת יעקב, ויהודה בימינו בבחינת אברהם וחזקיה משמאלו בבחינת יצחק, וכתב שכן הוא סדר האבות בשרשם למעלה. והנה בהמשך הדברים העלינו אופן להשוות את דעת הירושלמי עם דעת הזוהר הקדוש שעל פיו אכן סדר הקבורה הוא באופן זה: אברהם יעקב ויצחק, ולהאמור כאן זוהי גם דעת הבבלי.

עוד יצוין כי הגאון בעל 'שבות יעקב' בפירושו 'עיון יעקב' (כתובות סב:) כתב על כך שאמרו שרבי חייא ובניו הם כנגד האבות, שיהודה בנו הוא כנגד יעקב אבינו. וכבר העיר עליו בספר הנפלא 'מגדים חדשים' (וייס, על מו"ק שם) שמהסוגיא במו"ק שיהודה נמצא לימינו של אביו נראה שיהודה הוא כנגד יצחק ולא כנגד יעקב, והניח בצ"ב.

37. לשון רש"י ברכות דף מו ב.

וכן הוא בתלמוד הירושלמי במסכת תענית⁴¹:
תני סדר הסב: בזמן שהן שתי מיטות – הגדול שבהן עולה
מיסב בראש העליונה והשני לו למטה ממנו; בזמן שהן שלש
מיטות – הגדול שבהן עולה ומיסב בראש האמצעית, והשני
לו למעלה, והשלישי לו למטה הימניו.”

אבות דרך הסב הן קבורין

כאן בא התלמוד הירושלמי ומוסיף חידוש משלו:
קבורת אבותינו הקדושים, אברהם יצחק
ויעקב, אף היא נעשתה ככללי ההסיבה הנזכרים⁴²:
”אמר רבי שמואל בר רב יצחק: אבות דרך הסב הן קבורין.”
מפרש הירושלמי הקדמון הגאון רבי שמואל יפה
אשכנזי בספרו יפה מראה⁴³ מסביר שכוונת
הירושלמי היא ללמדנו את סדר קבורת האבות
במערת המכפלה:

”דרך היסב הן קבורין – אברהם באמצע, יצחק לימניו, יעקב
משמאלו.”

והסכימו עמו מפרשי הירושלמי, ה'קרבן העדה'
וה'פני משה', שכוונת הירושלמי היא
לסדר מקום מנוחתם של האבות שהוא נעשה כסדר
ההיסב של החיים: אברהם אבינו הגדול שבאבות⁴⁴
קבור באמצע, יצחק אבינו השני בגדולתו קבור

על דרך ארץ שקדמה לתורה³⁸ קבעו חז"ל אף את
הסדר הראוי לאופן שבו הסבו מספר אנשים יחדיו,
היכן ישב כל אחד לפי מעלתו, וזאת כדי לחלוק
כבוד לגדולים שבחבורה.

קובעת איפוא התוספתא³⁹ את סדר הישיבה:

”ביצד סדר ההיסב: בזמן שהן שתי מיטות – גדול מיסב
בראש של ראשונה ושני לו למטה הימנה; ובזמן שהן שלוש
מיטות – גדול מיסב בראש של אמצעית, שני לו למעלה
הימניו, שלישי לו למטה הימניו.”

הוי אומר: כששנים מסבים יחד, מסב הגדול
והחשוב יותר לימין (- בשורה מאוזנת, ובשורה
מאונכת הוא מעל) חבירו; וכששלושה מסבים
יחדיו, מסב הגדול והחשוב באמצע, כשהשני
בחשיבותו מסב מימניו (או מעליו) והשלישי
בחשיבותו מסב לשמאלו (או מתחתיו).

דברי התוספתא מוסכמים על שני התלמודים, שכן
כך הובא בתלמוד הבבלי במסכת ברכות⁴⁰:

”אמר רב ששת: אנא מתניתא ידענא דתניא, כיצד סדר
הסבה: בזמן שהן שתי מיטות – גדול מיסב בראש ושני לו
למטה הימניו, בזמן שהן שלש מיטות – גדול מיסב בראש,
שני לו למעלה הימניו, שלישי לו למטה הימניו.”

38. ויקרא רבה ט ג.

39. פ"ה דברכות ה"ה.

40. דף מו ב.

41. פרק ד הלכה ב.

42. על דרך הרמז כתב בספר 'מתא דירושלים' (להג"ר משה ליטש רוזנבוים, פרשבורג תרל"ה. על הירושלמי שם) לפרש
מדוע אכן נעשתה קבורתם של האבות הקדושים כסדר שמסבים החיים לסעודה: "אבות דרך הסב הן קבורין - נראה דרמז
יש בו בהיות דתמיד זכרוניהם הטוב הוא בפינו, והוין כהדין דשתי חמר עתיק דאיחא בירושלמי דשקלים (פ"ב ה"ז) על
קרא (שה"ש ז ז) 'וחכך כיון הטוב' וזה הוא הענין דרך הסב לאכילה". ועוד הוסיף וכתב שם: "ועוד נראה לי בהיות
דאברהם הוא מדת החסד ובעולם הזה מדת חסד קדמה, כמו שדרשו שמתחילה עלה במחשבה לברא במדת הדין וראה
שאין העולם מתקיים והקדים אפילו מדת הרחמים ועל זה כתב 'עולם חסד יבנה' מה שאין כן בעולם הבא מדת הדין קדם
ומשום הכי יצחק דהוא דין קדם".

43. שנדפס לראשונה בקושטא בשנת שמ"ז.

44. מדברי המפרשים כולם נראה כי הם תפסו לדבר פשוט שאברהם אבינו הוא הגדול שבחבורה, יצחק השני ויעקב
השלישי, וזאת משום שפירשו שהגדולה נקבעת לפי סדר הדורות. איברא שיש מקום לרזון בכך על פי דברי המדרש (בראשית
רבה פר' עו) הקובע כי יעקב אבינו הוא המוכתר שבאבות, ומסתבר שאחריו באים אברהם ויצחק. לפי זה ניתן לפרש את
דברי הירושלמי שהאבות קבורים ב'דרך הסב' באופן אחר ולומר שסדר הקבורה הוא: אברהם יעקב ויצחק. ויש בפירוש
זה שתי מעלות: האחת כי הוא משהו את דעת הירושלמי לדעת הזוהר הקדוש הסובר כדעת 'ספרו של שלמה המלך' שסדר

הסב' היו צריכים לקברו לשמאלו של אברהם. ונמצא שבעת אשר באו לקבור את יעקב, לא יכלו לקברו על פי כללי 'דרך הסב' שכן לפי כללים אלו היה יעקב צריך להקבר לשמאלו של אברהם, והרי קבר זה כבר היה תפוס על ידי יצחק.

במילים אחרות הקושיא היא כך: הירושלמי סותר את דברי עצמו כיון שלא יתכן שגם יצחק וגם יעקב נקברו לפי כללי 'דרך הסב'. אם יצחק נקבר לפי כללי 'דרך הסב' הרי שמקומו אז היה לשמאלו של אברהם, ושוב כבר לא היה המקום פנוי ליעקב שבזמן קבורתו קובעים כללי 'דרך הסב' שהוא זה שצריך להקבר לשמאלו של אברהם. ואם נאמר שיעקב הוא זה שנקבר לפי כללי 'דרך הסב' לשמאלו של אברהם, נמצא שיצחק הקבור לימינו של אברהם, לא היה קבור 'דרך הסב' במשך כל אותה תקופת בניינים שבין קבורת יצחק לקבורת יעקב.

ה'פני משה': האבות כיום אינם קבורים ב'דרך הסב' שאלה קשה זו הטרודה את מנוחתו של ה'פני משה' שעם תולדות חייו פתחנו את מאמרנו

לימינו של אברהם, ויעקב אבינו השלישי בגדולתו קבור לשמאלו של אברהם⁴⁵.

הירושלמי סותר דברי עצמו מיניה וביה

איברא שכאליה וקוץ בה כך הם דברי הירושלמי אלו, שלכאורה לא יתכנו מבחינה מציאותית: הרי סדר זה 'דרך הסב' שבו קבור יצחק לימינו של אברהם מתאים רק לאתר שיעקב אף הוא בא לקבורה, שכן אז שלושה קברים יש כאן והסדר עולה יפה: אברהם באמצע, יצחק השני בגדולתו מימינו, ויעקב השלישי בגדולתו משמאלו.

אולם כל עוד שיעקב אבינו עדיין לא נקבר, ורק שני קברים היו שם, הרי שכללי ההסיבה משתנים ואברהם הוא שצריך להקבר לימינו של יצחק השני בגדולתו. ואם כן בשלמא אם אכן היו מגיעים כל שלשת האבות יחד לקבורה, היו הם יכולים להקבר 'דרך הסב': אברהם באמצע, יצחק לימינו ויעקב לשמאלו.

אך המציאות הרי לא היתה כך, זאת משום שכל אחד משלושת האבות נקבר בזמן אחר, ובעת אשר באו לקבור את יצחק, אם באו לקברו 'דרך

הקבורה הוא באופן הנזכר. ועוד אחרת שלפי זה מיושבת להפליא הקושיא הנדונית בהמשך דברינו איך יתכן במציאות שהן יצחק נקבר 'דרך הסב' לאברהם והן יעקב נקבר 'דרך הסב' ליצחק ולאברהם, ולהנ"ל אתי שפיר, כי יצחק שהיה קטן מאברהם נקבר בתחילה משמאלו של אברהם, וכשמת יעקב שהיה המובחר שבאבות קבורהו בין אברהם ליצחק, ונמצא יעקב באמצע כשאברהם לימינו ויצחק לשמאלו, ואין אנו צריכים לפי זה לבוא לחידושו של הגאון הרוגאטשובי שהוציאו את יצחק אבינו מקברו.

שוב ראיתי שבעיקר שאלה זו אם הולכים אחר מי שגדול בשנים או אחר מי שגדול בחכמה, כבר העיר בזה בשו"ת הרב"ז (להגרבי"ז שפרן, בוקרשט תר"צ. סי' פב אות ב), יעו"ש שנשאל כנדון בית הקברות שבעיר 'סקרן' במדינת בסרביא שרצו להרחיבו, ודן שם בדברי הירושלמי. גם יצוין שנדון בית קברות זה עלה גם על שולחנו של בעל שו"ת 'באר חיים מרדכי' (להגרת"מ רולר, קלוזש תרפ"ד. יו"ד סי' מא) משואל אחר, ואף הוא דן בדברי הירושלמי, עיי"ש ואין אני רשאי להאריך במקום שאמרו לקצר.

45. מעניין להיווכח כי הגאון רבי ישכר שלמה טייכטאל הי"ד בשו"ת 'משנה שכיר' (ח"ב יו"ד סי' פד ד"ה אגב) סובר כי אף הוזהר הקדוש סובר כדעת הירושלמי שהאבות דרך הסב הן קבורים, אלא שנחלקו הירושלמי והוזהר מהו 'דרך הסב', ואם לדעת הירושלמי סדר ההסבה הוא שהגדול באמצע והקטן ממנו לימינו והקטן משניהם לשמאלו ולכן גם סדר קבורת האבות כפשטות דעת הירושלמי הוא: יצחק אברהם ויעקב, הרי שדעת הוזהר בפרשת עקב (דף רעא א) שסדר ההסבה הוא בשורה אחת מהגדול עד לקטן, הגדול מסב בראש, הקטן ממנו לשמאלו והקטן משניהם לשמאל שניהם, ונמצא שאף הוזהר סובר שסדר הקבורה הוא כסדר ההסיבה, ולכן לשיטתו הסדר הוא: אברהם יצחק ויעקב. (אלא שעדיין לא נתבאר בזה הסבר הדעה השניה בספר הוזהר, ועיין מה שכתבנו לעיל שאף דעה זו סברה שקבורת האבות הוא 'דרך הסב' אלא שלדעתה יעקב הוא המובחר שבאבות).

מה גם שכבר הארכנו לעיל שהמציאות הנראית לעינינו כיום והנתמכת בעדויות קדומות היא כי סדר הקבורה שונה מהסדר שבעדותו של רבי יצחק זאבי, והאמת היא שהאבות כן קבורים ב'דרך הסב' לפי הסדר הבא: 'יצחק אברהם ויעקב, ואם כן השאלה במקומה עומדת: איך יתכן שיצחק נקבר לימינו של אברהם בעוד שלפי כללי 'דרך הסב' היה עליו אז להקבר לשמאלו⁴⁶.

עקירת פשטות דברי הירושלמי

אופן נוסף ליישב את דברי הירושלמי הביא בספר 'טהרת שדה המכפלה'⁴⁷, והוא עוקר ומוציא את דברי הירושלמי מפשטן:

"על כן נראה לענ"ד שיש לפרש שמה שאמרו בירושלמי שהאבות קבורים דרך הסב, הכוונה היא רק לומר שאינם שוכבים לגמרי כשאר מתים, אלא שהם כמוכנים לקום ממקומם ולא שוכבים כבדרך שקוברים בדרך כלל, וכעין שאמרו בזהר⁴⁸ שהם אינם קרויים מתים אלא ישנים, ותו לא מירי".

סיומת זו הקובעת 'ותו לא מירי' כביכול אין מה להוסיף ולדון אחר פירוש זה, מוטב לדבריו אלו שלא נאמרו משנאמרו. אין צורך להכיר את שיחו ושיגו של התלמוד הירושלמי כדי להבין שאם הגמרא פותחת ב'סדר הסב' כיצד הוא נעשה והיא מסיימת שאף האבות ב'דרך הסב' הם קבורים, הרי שכוונתה היא שהאבות קבורים בדרך ההיסב שעליו אנו דנים, ואין היא באה כעת לעסוק בעניינים אחרים של קבורת האבות, האם הם שוכבים כשאר מתים אם לא. פשוט הוא ביותר שדברי הירושלמי נאמרו כהמשך לקביעת סדר ההסיבה וברור שדעת הירושלמי הוא שסדר הקבורה הוא כסדר ההסיבה.

זה. הגם כי בפירושו השוטף על הירושלמי הוא מפרש את דברי הירושלמי כהבנת ה'יפה מראה': "אברהם באמצע יצחק מכאן ויעקב מכאן", הרי שבהערותיו על הירושלמי 'מראה הפנים' הוא מעיר בקיצור כי לכאורה קבורה ב'דרך הסב' לא תיתכן אלא אם כן נקברו שלשתם כאחת:

"אבות דרך הסב הן קבורין – משמע שאברהם באמצע יצחק מכאן ויעקב מכאן, שכך הוא דרך הסב כשהן שלשה. אלא דדרך הסב שאמרו בשלשה היינו כשהסיבו ביחד והאבות לא נקברו בזמן אחד"

כאן מביא ה'פני משה' את עדותו של רבי יצחק זאבי אשר ממנה עולה כי סדר הקבורה הוא: אברהם יצחק ויעקב, ולא כמשתמע מפשטות הירושלמי: יצחק אברהם ויעקב, ואשר על כן טוען ה'פני משה' שדווקא יצחק אבינו נקבר 'דרך הסב': "ואם הוא כך צריך לפרש 'דרך הסב' דקאמר הכא היינו כענין ריש הברייתא 'בזמן שהן שתי מיטות הגדול שבהן עולה ומיסב בראשה עליונה וכו' וכמו שאמרנו שהרי אברהם ושרה נקברו בראשונה שמה".

לדעתו של ה'פני משה' רק יצחק אבינו נקבר ב'דרך הסב' - לימינו של אברהם אביו. כשבאה עת קבורתו של יעקב, כבר לא היתה קיימת האפשרות לקברו 'דרך הסב' בסמוך לאברהם, ולכן קברוהו בשמאלו של יצחק, וכפי שאכן ראה רבי יצחק זאבי את סדר קבורתם: אברהם יצחק ויעקב.

דומני כי הקביעה הנחרצת של הירושלמי "אבות דרך הסב הן קבורין" אינה יכולה לעלות בקנה אחד עם התיאוריה של ה'פני משה' שיעקב אבינו לא נקבר 'דרך הסב' ואשר לפיה עולה כי בסופו של דבר אף אחד מהאבות אינו קבור כיום ב'דרך הסב'.

46. ושם יש מקום לומר שכחכמים הרואים את הנולד קברו את יצחק מימין אברהם כיון שידעו שעתידי יעקב אף הוא להקבר במערה, ומקומו שמור לו משמאלו של אברהם, ונמצא שאכן כיום 'אבות דרך הסב הן קבורין' אולם באותה תקופת ביניים שבין פטירת יצחק לפטירת יעקב לא היה קבורים האבות ב'דרך הסב'.

47. פרק ג' / 2 עמ' 296.

48. פרשת תרומה, בדפוס ישן דף קנא א.

של אברהם והעבירוהו אל קבר אחר שנכרה לימינו של אברהם, ויעקב אבינו נקבר במקומו הראוי לו לשמאלו של אברהם.

המסקנה המפתיעה כי יצחק אבינו הוצא מקברו על ידי נכדיו מעוגנת היטב בדברי הירושלמי, וזוהי האפשרות המסתברת ביותר לביאור מה שאמרו בירושלמי שהאבות נקברו ב'דרך הסב'. והן הן הדברים שאמרנו שעשרים ושבע שנים היה טמון יצחק אבינו בקברו, עד שביום קבורת יעקב בא הבן אצל אביו והוצא יצחק מקברו ועבר אל מקום מנוחתו האחרונה.

מקרא מפורש כחידוש הרוגאטשובי

ואלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו לחידוש זה, ואכן ה'רוגאטשובי' מצא מקרא ערוך אשר בו מפורש כמעט להדיא כחידושו המפתיע. אחרי שהכתוב מתאר את מסע ההלוויה הענק של יעקב אבינו ואת מעמד קבורתו במערת המכפלה, מסיים הפסוק ואומר⁴⁹: "וישב יוסף מצרימה הוא ואחיו וכל העולים אתו לקבור את אביו אחרי קברו את אביו".

קל להבחין כי לפנינו כפילות מיותרת בפסוק, לכאורה. הפסוק אומר "לקבור את אביו" ושוב הוא אומר "אחרי קברו את אביו", והרי זה אומר דרשני, הרי רק קבורה אחת היתה כאן ולשם מה חוזר הכתוב וכותב זאת פעמיים.

אלא - מחדש הגאון הרוגאטשובי - כאן מפורש גילוי מדהים: שני קבורות נעשו שם באותו היום, אחת ליצחק ואחת ליעקב. הרי לא יכלו לקבור את יעקב כהמשך לקבורת אברהם ויצחק, שכן אין זה 'דרך הסב', ועל כרחם היו מוכרחים השבטים הקדושים להכשיר את הקרקע לקבורת אביהם על ידי זה שהוציאו את יצחק משמאלו

אינני שולל שניתן להעמיס גם את משמעות זו בדברי הירושלמי, אך היא יכולה להעשות דווקא במקביל לפירוש הרגיל, וכדרך שכתב הגאון רבי ישכר תמר בספרו 'עלי תמר' כתוספת לפירוש המקובל:

"ודע שמהלשון 'אבות דרך הסב הן קבורין' משמע שקבורת האבות הוא דרך הסב על הצד, ולא על הגב והפנים למעלה. והוא כמו שאיתא בכתובות⁴⁹: רבי ירמיה מפקד יהבוני על סיטרא...".

הרי שפירוש זה יכול לבוא כהוספה לעצם הדבר שהאבות נקברו כדרך מיקום המסבים ולומר גם שהם קבורים על צידם, אולם אין הוא יכול לשלול את פשטות דברי הירושלמי המוסכמים על כל הפרשנים, שהאבות נקברו לפי המיקום המפורט בגמרא בסדרי ההסיבה.

אם הדוחק בשני הפירושים שהזכרנו כעת בדברי הירושלמי ניכר לעין כל, הרי שהבעייתיות בהבנת דברי הירושלמי כפירושם הפשוט עולה עליהם כהנה וכהנה: כיצד יתכן שהאבות 'דרך הסב הן קבורין' כשהדבר פשוט לא יתכן במציאות אם הם לא נקברו יחדיו.

יצחק אבינו הועבר מקבר לקבר!

כאן אנו באים לחידושו המופלא והנאדר בקודש של הגאון המפורסם רבי יוסף ראזין זצ"ל - הנודע לדורות בכינויו 'הרוגאטשובי'. הגאון 'הרוגאטשובי' הגה ברוחו הכבירה לחדש אופן שבו הן יצחק נקבר ב'דרך הסב' והן יעקב נקבר ב'דרך הסב', והכל על מקומו בא בשלום.

אכן בתחילה נקבר יצחק ב'דרך הסב' לשמאלו של אברהם אבינו, אלא שבעת אשר באו לקבור את יעקב ב'דרך הסב' הוציאו השבטים הקדושים את זקנם יצחק מקברו אשר לשמאלו

49. פרק יב הלכה ג.

50. בראשית נ יד.

המתברר כעת הוא גם יום קבורתו של יצחק אבינו, ומצאנו בזה דעות שונות.

רבינו מנחם ציוני בפירושו על התורה⁵² כותב בשם 'בעל הסוד' שקבורת יעקב היתה ביום ראשון של סוכות:

"וירא יושב הארץ הכנעני וגו'⁵³ – בפסוק זה נעלם [האות] ה, וכתב בעל הסוד כי יעקב נקבר ביום ראשון של חג הסוכות, ונעלם דין אבילות עד אחר החג. וזהו 'והפכתי חגיכם לאבל' וגו' וכנגדו ח' אורים בקרא, וכנגדו היו משחקים בח' אבוקות בשמחת בית השואבה".

שיטה זו קשה להולמה שכן במסכת ראש השנה נחלקו התנאים באיזה חודש נולדו ומתו האבות: לרבי אליעזר בתשרי ולרבי יהושע בניסן. גם אם דעת ה'ציוני' היא כדעתו של רבי אליעזר שיעקב אבינו מת בתשרי, לא הועלנו כלום שהרי מפורש בתורה שחודשים שלמים הבדילו בין פטירתו לבין קבורתו, וכדלהלן.

הרה"ק רבי צבי אלימלך מדינוב כותב בספרו 'בני יששכר'⁵⁴ שלפי הקבלה בירדנו⁵⁵ היתה קבורת יעקב בימי החנוכה, שכן 'כפי הקבלה' - בהתאם לדעת רבי אליעזר שבתשרי מתו אבות - היתה ה'פטירה' ביום ראשון של סוכות (ולא ה'קבורה' כמו שהביא ה'ציוני'):

"צירוף השם הנכבד המאיר בחודש כסלו הוא ויה"ה יוצא מראשי תיבות הפסוק: ו'ירא יושב הארץ הכנעני וגו' בפרשת ויחי, אצל אבלו של יעקב אבינו כשנטמן במערת המכפלה, ולפי הקבלה בירדנו היה הרבר בכסלו בימי חנוכה.

כי יעקב אסף את רגליו אל המיטה ביום ראשון דסוכות, כפי הקבלה שבידינו מן הרמז בפסוק⁵⁶ 'ויעקב נסע סכתה'

של אברהם והעבירוהו לימינו של אברהם, ובקבר שהתפנה לשמאל אברהם קברו את יעקב.

והוא זה שאמר הכתוב: "לקבור את אביו אחרי קברו את אביו" - קבורתו של יעקב נעשתה רק לאחר שקברו מחדש את יצחק - אביו של יעקב, ומיד לאחר שיעקב נקבר במקום הראוי לו לימינו של אברהם נקבר יעקב במקום הראוי לו לשמאלו של אברהם.

וזה לשונו

את חידושו שלא קדמו אדם מעולם בזה כתב הגאון ה'ריוגאטשובי' בעצם כתב יד קדשו על גליון החומש אשר לו, וברבות הימים הועתקה והיא לו נדפסה בספרו 'צפנת פענח'⁵¹ על התורה: "לקבור את אביו אחרי קברו את אביו. כפל הלשון 'לקבור' - 'אחרי קברו', דהנה מבואר בירושלמי תענית דאבות העולם הם מונחים דרך הסב, ואם כן יצחק מימין אברהם, וזה רק לאחר שקברו את יעקב, וקודם היה לשמאל כמבואר שם וברכות דף מו ע"ש. ואם כן לפי זה פיננו יצחק לקברו אותו מימין אברהם ואחר כך קברו את יעקב, זה רצונו לומר כאן".

ומכיון שדבריו הקדושים נקט להו בדרך קצרה ואיתאמרת בקציר"ת האומ"ר, הרי שזכינו כאן לעשות אזנים לתורתו לפרש רמיזותיו, להבין ולהשכיל דברי חכמים וחידותם.

באיזה יום בשנה נקברו יעקב ויעקב?

לבלי יחסר המזג ראוי להעלות כאן על שולחן מלכים את אי הבהירות הקיימת סביב השאלה באיזה יום בשנה נקבר יעקב אבינו, אשר כפי

51. ירושלים תשל"ד, בראשית נ יד.

52. שנדפס לראשונה בקרימונה שי"ט - ש"כ. לפני מהדורת לבוב תרמ"ב, פרשת ויחי דף לג.

53. בראשית נ יא.

54. מאמרי חדשי כסלו טבת, מאמר א אות א.

55. וראה ב'תפארת שלמה' (לחנוכה) שהביא כן: "איתא בספרים הקדמונים כי יעקב אבינו ע"ה נסתלק בסוכות והשבעים יום כלו בחנוכה ואז עלה באור ה'".

56. בראשית לג יז.

מעניינת היא תגובתו של הרה"ק רבי יהושע הורביץ בנו של בעל 'אמרי נועם' אשר בתשובתו הנדפסת בספרו של אביו הוא מעיר על דברי ה'יערות דבש'⁶²:

"הן אמת שאנכי לא מצאתי זאת, כי בש"ס רידן אמרו למאן דאמר בניסן נברא העולם – האבות נולדו בניסן ומתו בניסן, אבל באיזה יום לא נאמר שמה... גבי יעקב לא מצינו היום שנולד והיום שמת בו רק על החודש מצינו שהיה בניסן. אמנם בלי תפונה כי הגאון הנ"ל אשר נהירין ליה שבילי דתלמודא כשבילי דנהרדעי מצא זאת בדברי חז"ל או במדרש או בתלמוד ירושלמי"⁶³.

לא נכניס ראשנו בין ההרים הרמים, אך לפי חידושו של הגאון ה'רוגאטשובי' נמצא כי אם יעקב אבינו נקבר בסוכות או בחנוכה; בעשרה בטבת או בתקופת תמוז, הרי שבאותו היום גם קברוהו ליצחק אבינו בקברו החדש לימינו של אברהם אבינו.

בקברי אשר כריתי לי

עם חידושו המפתיע של הגאון ה'רוגאטשובי' יכולים אנו לפתור וליישב קושיה חמורה שנתחבטו בה רבותינו המפרשים בנדון קברו של יעקב אבינו אימתי הוא נחפר, ולהבין כיצד יתכן שיעקב אבינו חפר לעצמו את קברו, שנים רבות קודם פטירתו, מבלי להתחשב בסכנה הנוראה שבחפירת קבר לאדם חי.

התורה מתארת בארוכה את השתלשלות העניינים מאז פטירתו של יעקב ועד לקבורתו. בין

ונשלמים השבעים יום בחנוכה, על כן נרמז שם הצירוף של חודש כסלו"

אלא שגם חשבוננו של ה'בני יששכר' אינו עולה יפה שכן השבעים יום כוללים רק את ימי החניטה והבכיה⁵⁷ ומה נעשה ביום שידובר לנו מאותם הימים שבהם העלו את ארונו של יעקב ממצרים לארץ כנען, ונוסף גם הוא שבעת ימי המספד בגרון האטד, ונמצא שאם פטירת יעקב היתה ביום ראשון של סוכות, הרי שקבורתו היתה לאחר חג החנוכה, וצע"ג.

ואכן ה'חתם סופר' המסתמך אף הוא על הנחת היסוד שיעקב אבינו נפטר ביום ראשון של סוכות⁵⁸ מגיע למסקנה שקבורתו של יעקב היתה מאוחרת יותר, ובאחת מדרשותיו⁵⁹ הוא יצא לחדש שהקבורה היתה ביום עשרה בטבת:

"והנה יעקב אבינו נולד ומת ביום א' דסוכות (עיין סדר הדורות ב'א"ר"ה) ... שביום כ"ה כסלו שלמו ימי אבלו וחניטתו של יעקב והעלוהו באותו יום ממצרים... והנה בארץ ישראל נהג יוסף אבילות שבעה ימים קודם קבורה, ומצרים לחברון לפי עדות רמב"ן יש כמו מהלך ששה ימים⁶⁰, ואין רחוק שהיה קבורתו ביום עשרה בטבת לפי החשבון ההוא והוא יום צום לדורות".

שיטה המעבירה את המיתה והקבורה לימי החמה מצאנו לרבינו יהונתן אייבשיץ הכותב בספר דרושיו 'יערות דבש'⁶¹: "ויעקב מת בפסח כמבואר בגמרא", ולפי חשבוננו של ה'חתם סופר' דלעיל נמצא שקבורתו היתה בתקופת תמוז.

57. רש"י בראשית נ ג ד"ה ויבכו.

58. וראה עוד ל'חתם סופר' בספרו 'דרושים ואגדות' (ירושלים תשנ"ח, פרשת ויחי) שכתב: "והנה בתשרי נולדו אבות, וקיבלנו שלידת יעקב אבינו ע"ה היתה ביום א' דסוכות, וכ"כ מהריעב"ץ בסידור שלו, ומסתמא מת בו".

59. ליום ח' טבת תקפ"ח.

60. ראה רמב"ן (בראשית מב ט): "מצרים קרוב לחברון כששה ימים", וראה עוד ברמב"ן (במדבר יג ב): "ומן הידוע כי אין מצרים רחוק מאוד מחברון רק כמהלך שבעת ימים".

61. קארלסרוה תקמ"ב, ח"ב דרוש ב.

62. 'אמרי נועם' (חלק ג, מונקאטש תרנ"ו. תשובה א' מבן המחבר, עמ' עב).

63. ויעוין שם שהעיר עוד על דברי ה'יערות דבש' מענין אחר, וכן התפלא על דברי הציוני כהערתנו לעיל.

למכירה כירה; ועוד מדרשו, לשון כרי, דגור, שנטל יעקב כל כסף וזהב שהביא מבית לבן ועשה אותו כרי ואמר לעשו טול בשביל חלקך במערה".

פירוש זה שלדעתו של רש"י הרי הוא פשוטו של מקרא צריך ביאור רב: בשבע - עשרה השנים האחרונות לחייו של יעקב, לא היה ביכולתו של יעקב לחפור לעצמו את קברו, וזאת מהסיבה הפשוטה שמאותו הזמן שירד יעקב מצרימה עד שנסתלק לעולמו, במשך כל אותם השנים ישב יעקב במצרים ולא עלה לארץ כנען, ומקרא מלא דיבר הכתוב⁶⁶ "ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה".

קשה לכאורה לומר שעוד קודם לירידתו מצרימה הזדרז יעקב לחפור לעצמו קבר, כי לשם מה עליו להקדים ולהכין לעצמו את קברו שנים כה רבות קודם פטירתו⁶⁷.

המהלכים השונים בסדרי ההלוויה הוצרך יוסף לקבל את אישורו של המלך פרעה, וכלשון הפסוק (נלאטית נ, ד-ה):

"ויעברו ימי בכייתו וידבר יוסף אל בית פרעה לאמור אם נא מצאתי חן בעיניכם דברו נא באוני פרעה לאמור. אבי השביעני לאמור הנה אנכי מת בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען שמה תקברני ועתה אעלה נא ואקברה את אבי ואשובה".

בפירוש כוונת דברי יעקב שאמר: "בקברי אשר כריתי לי" הביא רש"י שלושה פירושים: מלשון חפירה; מלשון מכירה וקנין; ומלשון כרי וערימה⁶⁴. וכלשונו על אתר:

"אשר כריתי לי, כפשוטו כמו 'כי יכרה איש'⁶⁵; ומדרשו עוד מתישב על הלשון כמו אשר קניתי, אמר רבי עקיבא כשהלכתי לכרכי הים היו קורין

64. כבר נודע מפי ספרים וסופרים באי שער המלך פרשן דתא, שאין דרכו של רש"י להביא יותר מפירוש אחד כביאור המקראות. זאת מלבד אם בכל פשט בפני עצמו יש בו איזו שהיא רעותא מסוימת, שאז חורג רש"י ממנהגו ומביא לפני המעיין פירושים מספר. גם כאן שהביא רש"י מלבד הפירוש שהוא על דרך פשוטו של מקרא עוד שני פירושים נוספים על דרך המדרש, הוא מטעם זה שבכל פירוש יש לכאורה קושי מסוים. וראה כן בספר 'באורים לפרש"י עה"ת' (קה"ת תשמ"ז), שאף הוא כתב כך, ויעוין שם מה שביאר בזה לפי דרכו.

נשתדל איפוא לבאר בקצרה את הקושי המסוים שישנו בכל פירוש, כדי להבין את הכרחו של רש"י להביא את שלשת הפירושים. ומסיפא לרישא. פירושו השלישי של רש"י ש'כריתי' הוא מלשון 'כרי וערימה' נראה לעין כל שרחוק הוא מדרך הפשט. הרי לא מצאנו לו חבר במקרא, ובשום מקום נוסף לא ראינו כדבר הזה ש'כריתי' בלישנא דקרא פירושו הוא בהסבר זה של עשיית חמרים וערימות.

גם הפירוש השני שכריתי הוא מלשון קניין טעון ביאור וכדלהלן. על מקור הדברים כותב רש"י ש'בכרכי הים היו קורין למכירה כירה'. והדברים מפורשים במס' ראש השנה (כו.): "אמר רבי, כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למכירה כירה; למאי נפקא מינה, לפרושי אשר 'כריתי' לי". ובפירוש רבינו אברהם מן ההר (ניו יורק תשל"ה. עמ"ס ר"ה שם) ביאר שכוונת הגמ' היא לפרש ש'כריתי' הוא מלשון 'קניתי'. אלא שכבר נתחבט הערוך לנר' בהבנת דברי הגמרא שהיא לכאורה פותחת בכד ומסיימת בחבית ורישא לאו היינו סיפא. הרי מלשון הגמרא מבואר ש'מכירה' היא זו הנקראת 'כירה' ולא ה'קניה', והתייחס באם יעקב היה 'מוכר' את הקבר היה שייך לומר 'אשר כריתי', אבל כאן הרי מדובר שיעקב הוא זה שקנה את הקבר ואם כן מה שייך לשון של 'כירה' בזה. אם נאמר לאידך גיסא, שה'קניה' היא זו הנקראת 'כירה' וכמו שאמר יעקב 'אשר כריתי', הרי שהגמרא היתה צריכה לומר שה'לקיתה' איקרי כירה ולא ה'מכירה'. וראה בערוך לנר שם שניסה ליישב באיזה דרך, אולם בסופו של דבר מסקנתו היא: "אכן הלשון 'קורין' למכירה כירה' לא מיושב בזה".

הרי לנו ששני הפירושים שהביא רש"י על דרך המדרש אינם מחזוריים כל כך, ועל כרחנו נזקקים אנו לפירושו הראשון שהוא על דרך הפשט, אלא שגם פירוש זה טעון ביאור כפי המבואר בגוף המאמר.

65. שמות כא לג.

66. בראשית מז מח.

67. ניתן ליישב קושיא זו על כך שיעקב הקדים וחפר לעצמו את קברו שבע עשרה שנה קודם פטירתו על פי הסברו הנאה

מנהגי העם קדמון

האמת תאמר כי דעת הגאון המלבי"ם היא אכן שיעקב הכין וחפר לו את קברו מימים ימימה:

"שקבר זה כרה לו בחייו והיה זה אצלו לאות לזכור תמיד יום המיתה, כמו שספר על עם קדמון שהיה בתייהם אצל קבריהם לזכור יום מותם, ואחר שקבר זה הוכן בחייו והיה עינו ולבו שם כל הימים רוצה להיקבר שם".

אם קבלה היא נקבל אלא שלענ"ד רחוק הדבר מלהאמר שיעקב נהג כמנהג אותו 'עם קדמון' והוא חפר לעצמו את קברו להזכיר לעצמו יום המיתה, מנהג אשר לא שמענו ולא ראינו אצל שאר האבות או השבטים שינהגו במנהג זה של חפירת הקבר מחיים⁶⁸.

חמירא סכנתא!

ואם כל זה הוא מילתא דתליא בסברא, ויכול אדם לדחותנו בקש ולומר שמעשה שהיה כך היה

שיעקב כרה לעצמו את קברו מטעמיו הכמוסים עימו, הרי שמה נעשה ביום שידובר לנו ממה שגילו לנו רבותינו הקדמונים שיש סכנה נוראה בחפירת קבר אם אין נותנים בו מת תיכף ומיד. ואם אמרו⁶⁹ ש'חמירא סכנתא מאיסורא' הרי שבוודאי יעקב אבינו⁷⁰ הקפיד להזהר ולהשמר מן הסכנה, וכיצד חפר לעצמו קבר אשר עמד שנים רבות ריק ללא מת.

והנה עיקר הדבר שאין לחצוב קבר אלא אם כן קוברים בתוכו מיד, הוא במה שכתב רבינו ירוחם בספרו 'תולדות אדם וחווה'⁷¹:

"כתב רבינו יהודה החסיד ז"ל בספר הכבוד: ... ואין לחצוב קבר אלא אם כן נותנין בו מת לאלתר כי אם ישאר פתוח עד למחר לא יעברו ימים מועטים שימות אחר בתוך י"ו יום".

וכן הוא ביצוואת רבינו יהודה החסיד⁷²:

"אין לחצוב קבר ולהניח פתוח אם אין נותנים בו המת מבעוד יום, ואם יניחנו פתוח עד הבוקר בימים מועטים [עד ט"ז יום] ימות אחד מבני העיר".

של ה'משך חכמה' שכתב כאן: "לכן אמר כי אביו השביעו לקברו בקבר הכין לו בחייו, משום דאדם יכול להשביע חבריו בדבר שברשותו כדעת רבינו הר"ם פ"ק דשבועות יעו"ש, לכן השביעו שיוליך אותו ולא יקברהו במצרים". יתכן שמטעם זה הקדים יעקב רפואה למכה וטרם רדתו למצרים הזדרז וחפר לעצמו קבר, כדי שברבות הימים תחול השבועה על יוסף להעלותו לארץ כנען ולא לקברו במצרים.

וראה בשו"ת 'ציון לנפש חיה' (להגרז"ו לייטר, ירושלים תשכ"ד. סי' כא) שאף הוא דן בנדון דידן וכתב: "והנה יש להביא ראייה לדבר דאין פקפוק בהכין אדם קבר לעצמו... שהרי מקרא מלא הוא... 'אשר כריתתי לי' ופשוטו 'חפרתי'... הרי שיעקב אבינו חפר והכין קבר לעצמו". ויעוין שם שהעיר עוד: "צריך עיון בפקודת יעקב ליוסף וכן לשאר אחיו לא נאמר זה, ואולי לנתינת טעם לפרעה על תעודת מסע למת הוצרך גם טעם זה" ויש להטעים את הדברים עם מה שכתב המשך חכמה שכל תוקפה של השבועה בא מכח שהקבר היה ברשותו.

68. גם תזכורת זו של יום המיתה היא מבחינה מסוימת ענין של 'בדיעבד'. הלא ידועים דברי הגמרא במסכת ברכות (ה.).: "אמר רבי לוי בן חמא, אמר רבי שמעון בן לקיש: לעולם ירגיז אדם יצר טוב על יצר הרע וכו'; נצחו מוטב ואם לאו יעסוק בתורה וכו'; אם נצחו מוטב ואם לאו יקרא קריאת שמע וכו'; אם נצחו מוטב ואם לאו יזכור לו יום המיתה". עולה איפוא מדברי הגמרא שהזכרת יום המיתה היא הברירה האחרונה, והיא ניתנת דווקא כשאין לו ברירה אחרת לנצח את היצר הרע. ופשוט הוא שיעקב לא הוצרך להגיע לכך.

69. חולין דף י א.

70. שהעיר על עצמו "ותרייג מצוות שמרתי" (רש"י בראשית לה ב) וככל האבות שקיימו את כל התורה עד שלא ניתנה (ראה יומא דף כח א, ועיין בשו"ת משנה הלכות להגר"מ קליין, חלק טו סי' עט).

71. ויניציאה שיי"ג. נתיב השמונה ועשרים חלק א, דף רלא טור ד.

72. אות ב.

והביאו הרמ"א להלכה 73:

"אסור לחצוב שום קבר להיות פתוח עד למחר שלא יקברו בו המת באותו היום, ויש סכנה בדבר (וכינו ירוחם נפס הר"י תוס' ס"ד ז"ל)".

ותימה עצומה היא לפי דברי רבינו יהודה החסיד שיש סכנה גדולה בדבר, כיצד חפר יעקב לעצמו את קברו ולא חשש לכך שחמירא סכנתא מאיסורא ולהא דלא מסמנא מילתא שהקבר יעמוד ריק שנים רבות ללא מת בתוכו.

קושיא זו מביא הגאון הנפלא רבי יוסף שווארץ 74 בספרו 'גנזי יוסף' 75:

"ורבים מקשים על זה הרי מפורש בתורה שאמר יעקב אבינו 'בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען שמה תקברני' הרי שחצב לו קבר בחייו".

וכך הוא בשו"ת 'מנחת אלעזר' 76:

"בצוואתו, והוא מובא להלכה ברמ"א יו"ד בשם רבינו ירוחם בשם רבינו יהודה החסיד, אין לחצוב ולהניח קבר פתוח. הנה מפורש בתורה (נפגט ויחי) שאמר יעקב אבינו 'בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען שמה תקברני', פירש רש"י 'כפשוטו כמו כי יכרה איש', הרי שחצב לו קבר בחייו?".

ואין דרך האדם לחפור קבר בחייו

כעין קושיא זו היא שעמדה לגאון הנצי"ב מוואלוזין בפירושו על התורה 'העמק דבר' לפרש שלעולם אין המשמעות של 'כריתי' כפשוטו - לשון של חפירה, אלא הכוונה שיעקב אבינו רק

חרץ רושם כלשהוא בקרקע לצורך קברו העתידי. וכך כתב:

"אשר כריתי לי - הכינותי וחפרתי. ולא אמר לשון 'חפירה' דמשמעו הרבה כצורך הקבר ואין דרך האדם לחפור קבר בחייו. משום הכי אמר 'כריתי' דמשמעו רושם וחרץ בארץ כמ"ש בספר במדבר כ"א י"ח".

ופלא על הנצי"ב מוואלוזין שרק כתב ש'אין דרך האדם לחפור קבר בחייו' ולא הגדיל לכתוב ש'חמירא סכנתא מאיסורא' לעשות כן, אולם ברור שמכח ענין זה הוציא הנצי"ב מקרא מידי פשוטו ש'כריתי' היינו חפירה הרבה ופירשה שהכוונה לחרץ ורושם בעלמא.

אלא שגם עיקר דבריו שחידש לשנות הפשט בפסוק אינו מחזור כל כך, שהרי רש"י הביא מקבילה למשמעות 'כריה' שהיא 'חפירה' וכתב: "אשר כריתי לי, כפשוטו כמו כי יכרה איש (שמות כ"א, ג) ודרי פשוט שכריית בור אינה עשיית רושם וחרץ בקרקע אלא חפירת בור כפשוטו, ומשמע שדעת רש"י היא שפשוטו של מקרא הוא ש'דברה תורה בלשון בני אדם' 77 ש'כריה' היינו חפירה כפשוטו.

במהלך הדורות

ראוי שנדע כי דבריו אלו של הנצי"ב מוואלוזין ש'אין דרך האדם לחפור קבר בחייו' לכאורה נסתרים מהעדויות השונות המצויות בידינו על כך שהיו נוהגים לחצוב את הקברים מחיים. ואין

73. יו"ד סי' שלט ס"א.

74. את הדברים הוא כותב במכתבו לגאון רבי ראובן מרגליות שעמד באותה עת בעריכת ה'ספר חסידים' מחדש עם הגהותיו 'מקור חסד'. את מכתבו הוא פותח בדברים הבאים: "גיה"ה הגיענו על נכון, ולעשות רצונו חפצתי, והנני אחיש בעט סופר מהיר לשלוח לו איזה הערות והגהות אשר יש אתי בכתובים על צוואת רבינו יהודה חסיד זי"ע, ואם יתן להם מקום בספרו החדש ישמח לבי גם אני". אלא שתוחלתו של הגנזי יוסף נכזבה קימעא, כי ר"מ מרגליות הזכירו רק ברמיזה בהגהותיו 'מקור חסד' על צוואת ריה"ח, ובסיום הערה ב הוא מפנה את הקורא לעיין בספר 'גנזי יוסף' הנ"ל.

75. דעוה תר"צ, סי' כו.

76. ברטיסלב תרפ"ב, חלק ג סי' יג.

77. ברכות דף לא ב, ועוד.

"הלך לחצב לו קבר בקברי בית דוד⁸⁰, בא נביא ואמר לו: מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר הנה ה' מטלטלך טלטלה גבר⁸¹".

וכפירושו של רש"י על אתר:

"בקברי בית דוד – שהיה מתגאה למרוד במלכות, וליקבר במותו בקבורת המלכים".

מסתבר שמקרהו של שבנא המתנשא לומר אני אמלוך, אינו עניין לנדון דידן ואין כל ראייה ממעשהו, וזאת משום ששבנא חוטא היה ויקשר רשעים אינו מן המניין. ההגיון אומר שגם אם כולם היו נזהרים בכך הרי שגאוות שבנא וחשקו למרוד במלכות העבירה אותו על דעתו להסתכן בחציבת הקבר בחייו בשביל תאוות הכבוד המוציאה את האדם מן העולם⁸².

שדרכן לחפור כוכין וקברות

בזמן המשנה נראה שרגילים היו לחפור את קבריהם מחיים, שהרי על דברי המשנה במסכת מועד קטן⁸³: "אין חופרין כוכין וקברות במועד" מפרש רש"י:

"אין חופרין כוכין וקברות – לצורך מתים, שדרכן לחפור כוכין וקברות לזמנן לצורך מתים שימותו, דטירחא יתירא הוא".

כוונתי למה שהביא המלבי"ם מהמסופר 'על עם קדמון שהיה בתייהם אצל קבריהם לזכור יום מותם' אלא למובא במורשת עם ישראל אודות מנהג זה, וכדלהלן.

כמובן שלצד בירור המציאות של נוהג חפירת הקברים מחיים עלינו להבין כיצד אכן לא חששו לסכנה הנוראה הכרוכה במעשה זה, והאם יכולים אנו להסיק מכאן שלא היו חוששים לאזהרה זו, בבחינת מה שאמרו⁷⁸: "כללא דמילתא: כל דקפיד - קפדי בהדיה, ודלא קפיד - לא קפדי בהדיה".

בדיקה מקפת על הרגלי חציבת הקברים במהלך הדורות מעלה כי לאורך ההיסטוריה כולה היו נוהגים לחצוב קברים מחיים. לפנינו עדויות מתועדות על מנהג זה כבר מימי הנביאים, דרך זמן המשנה, בתקופת הראשונים ובזמני האחרונים, ועד לדורנו אנו. ננסה איפוא לעקוב אחר המקורות שבידינו למנהג זה, ולעיין בהם קמעא.

שבנא הגאוותן

כאמור לעיל, יעקב אבינו הוא לכאורה המקרה הראשון המתועד בתורה כמי שחצב את קברו בחייו. הפעם הנוספת המתועדת אף היא בתנ"ך היא בימי הנביאים, שבה אדם בשם שבנא חצב לעצמו את קברו בחייו, וכך שנינו אודותיו במסכת סנהדרין⁷⁹:

78. פסחים דף קי ב.

79. דף כו א.

80. כאן לא ניתן לתרץ כפירושו של הנצי"ב מוואלוזין שלא היה זה חפירת קבר ממש אלא רושם וחריץ בעלמא, וכפי שהאריך בזה בשו"ת מנחת אלעזר: "ואין לומר דלא חצב חציבת הקבר רק ציון וסימן, וכהאי דאמרו במדרש רבה (ויקרא פ"ה) שדריש על הכתוב הלז בישעיה מה לך פה וגו' מכאן אמר ר"א צריך אדם שיהיה לו מסמר או יתד קבוע בבית הקברות כדי שיזכה ויקבור באותו מקום, עכ"ל. והיינו כדרך הקונה לו מקום חשוב בבית הקברות בחייו שנותן שם מסמר או יתד שזהו המקום שקנה. אך שם מיירי בע"כ שחצב לו קבר ממש כמו שדריש במדר"ר שם אח"ז עה"כ כי חצבת לך פה קבר עשאו כין שובך ונתן קברו עליו, ועיי"ש ביפ"ת ובשאר המפרשים, והיינו דשם חצב לו קבר ממש".

81. ישעיהו כב טז.

82. השוה למה ששנינו במסכת אבות (פ"ד מכ"א): "רבי אליעזר הקפר אומר הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם".

83. דף ח ב.

"וסמוך למערת המכפלה מבחוץ, קבלה מזקני העיר שהרמב"ן קבור שם, וכבר כתב רבינו ז"ל שהוא הולך לחצוב קבר אצל האבות הקדושים".

אולם מצאנו מסורות אחרות המנוגדות לכך ובהם אנו יכולים למצוא את קברו של הרמב"ן בירושלים, בעכו או בחיפה. רבי דוד קונפורטו כותב בספרו 'קורא הדורות'⁸⁶:

"והרמב"ן עלה לירושלים עיר הקדש ונכנס שם ביום ט' לחדש אלול שנת ה"א וכ"ז לבריאת העולם... וגם בשער הגמול באגרת ששלח מירושלים לרב נחמן בנו המתחלת 'ברכך ה' בני נחמן וראה בטוב ירושלים וראה בניס לבניך' וכתב עוד שם שהלך לחצוב לו קבר בחברון אך לא נודע כברור אם הוא קבור בחברון או בירושלים רק ידענו בודאי כי נפטר ונקבר בארץ ישראל.

כשעליתי לירושלים תוכ"ב אמרו לי מתושבי העיר שיש קבלה בידם מן הזקנים כי שם בבית הקברות תחת שפוע ההר אצל הכפר שקורים עין שילואן שקבורים שם שלשה גדולי עולם והם הרמב"ן והמרדכי ורבינו עובדיא מברטנורא מפרש המשניות. ואמרו לי עוד שהוא בנה שם בירושלים בית המדרש ועדין לעד היום קורים אותו היהודים מדרש הרמב"ן והוא תחת התל קרוב לחומת העיר אצל שער ציון והוא השער של קבורת מלכי בית דוד".

לדברי הספר 'גלילות ארץ ישראל'⁸⁷ נקבר הרמב"ן לרגלי ההר בעכו, ואילו תלמיד הרמב"ן שביקר בארץ בערך בשנות ה"ב מזכיר כי מנוחתו כבוד של הרמב"ן היא בעיר חיפה בתחתית הר הכרמל⁸⁸.

לעניינו לא חשובה כל כך השאלה היכן בסופו של דבר נקבר הרמב"ן, כמו השאלה איך

מוכח כאן להדיא שאיסור חפירת הקברים בחול המועד הוא לא בעצם הכעיה שבחפירת קברים מחיים אלא רק התזמון הלא נכון שכן בחול המועד אסורה טרחה יתירה, אבל בשאר ימות השנה לא זו בלבד שאין בכך כל איסור אלא אדרבה 'דרכן לחפור כוכין וקברות לזמנן לצורך מתים שימותו'.

ללכת לחברון ולחצוב לי קבר

עדות המעוררת עניין רב על מנהג חציבת קבר מחיים בתקופת רבותינו הראשונים אנו מוצאים באגרתו המפורסמת של רבינו הרמב"ן שנשלחה מארץ ישראל לבנו רבי נחמן שנשאר בגירונה⁸⁴.

האגרת נפתחת בדברים הבאים:

"ברכך ה' בני נחמן וראה בטוב ירושלים, וראה בניס לבניך, וכשולחנו של אברהם אבינו יהיה שולחנך.

בירושלים עיר הקודש אני כותב אליך ספרי זה, כי שבח והודאה לצור ישעי וזיתי וכאתי לשלום ביום תשעי לירח אלול ועמדתי בה בשלום עד מחרת יום הכיפורים, אשר פני מועדות ללכת לחברון העיר קברות אבותינו להשתטח כנגדם ולחצוב לי קבר בע"ה".

הרמב"ן התעתד איפוא לחצוב לעצמו קבר בעיר חברון, אמנם כותבי קורות הימים חלוקים האם אכן הצליח הרמב"ן למלאות את שאיפתו זו. המסורת רווחת כי אכן קבור רבינו הרמב"ן בעיר חברון, מחוץ למערת המכפלה, וכך הביא בספר 'שבחי ירושלים'⁸⁵:

84. אגרת זו נדפסה פעמים רבות, ולרוב היא באה בסוף ספרו 'תורת האדם'. כיום היא מצויה בתוך 'כתבי רמב"ן' הוצאת מה"ק ירושלים תשכ"ג, ח"א עמ' שסז. מהדורה מוערת של האגרת גם פורסמה על ידי הרב ע"מ לוי בקובץ 'אורייתא' שבעריכתו, כרך יט עניני ארץ ישראל, נתניה תשס"ג.

85. שנדפס לראשונה בליוורנו תקמ"ה. גם רבי חיים הורביץ בספרו 'חבת ירושלים' (ירושלים תר"ד) הביא מסורת זו.

86. שנדפס לראשונה בונציה תק"ו. לפני מהדורת פיעטרקוב תרנה ושם דף יז ב.

87. ידלש, נדפס לראשונה בלובלין בשנת שצ"ד. לפני בספר 'אגרת הקודש' ירושלים תרצ"א ושם בעמ' ב.

88. גם בספר 'יחוס האבות' משנת רצ"ז מזכיר את קבורת הרמב"ן בחיפה, וראה עוד בספר 'מצבות קודש' לז' וילנאי

בשו"ת 'מנחת אלעזר' כתב⁹²:

"ומזה נראה שהיה המנהג רלא כצוואת רבי יהודה החסיד ולא היו יודעין מסכנה על ידי זה, דאם לא כן לא היו עושין כן... וכן המנהג גם עתה בירושלים שחוצבים קבר ומניחים פתוח ואין חוששין כלל".

ומסקנת דבריו היא שהתירו זאת רק במקום שמטרת חציבת הקברים מחיים באה כדי שלא יבואו להלנת המת ועליהם נאמר⁹³ 'שומר מצוה לא ידע דבר רע' אבל במקומות שלא הקפידו שלא להלין המת אכן יש עליהם לחשוש משום חמירא סכנתא מאיסורא.

וראה להגאון רבי חיים חזקיהו מדיני בספרו 'שדי חמד'⁹⁴ שכתב:

"כן הוא מנהג פשוט בעיר הקודש ירושלים שקונים קבר בחיים וחוצבים אותן בחייהם, אלא די"ל דכיון דשוב ממלאים אותו בעפר אין זה בכלל הצוואה".

תכנן הרמב"ן לחצוב לעצמו קבר בחיים מתוך התעלמות מהסכנה הכרוכה בכגון דא אשר עליה הזהיר רבינו יהודה החסיד.

שיטות האחרונים בזה

דילמה סבוכה זו הטרידה את מנוחתם של רבותינו האחרונים, ונאמרו בכך כמה דרכים אימתיות אין את הסכנה בחפירת הקבר מחיים. ואתה המעיין דע כי בענין זה ישנה אריכות גדולה בספרי המחברים, ומכיון שקצר המצע מהשתרע נביא כאן כטיפה מן היס בלבד, כדי לעורר את לב המעיין וישמע חכם ויוסיף לקח.

הגאון החיד"א בספרו 'ברכי יוסף'⁸⁹ מעתיק מכתב ידו של הגאון רבי אברהם אמיגו⁹⁰:

"ויש לומר דבסתם דאינו מפרש למי חוצב שרי. אבל החוצב למי שהוא גוסס, לצורך זה האיש בפרטות הוא דאסיר, כי היכי דלא ליתרע מזליה. ופשוט. הרב הגדול מהר"ר אברהם אמיגו ולה"ה בכתב יד"⁹¹.

(ירושלים תשמ"ו, ח"ב עמ' 296) מה שכתב בנדון קבורת הרמב"ן.

89. ליוורנו תקל"ו, סי' תקמז אות ג.

90. מרבני ירושלים (ש"ע - ?- תמ"ג). החיד"א מספר שראה את חידושי תורתו בכתב יד גם בספרו הביו-ביבליוגרפי 'שם הגדולים' (ספרים אות קלח): "פרי חדש - חידש הג"מ אברהם אמיגו על ש"ע מהלכות פסח עד סופו ונאבד. והגאון הנז' היה חשוב מאד בעיני רבני קושטא בזמן הרב פני משה ובית דינו, וראיתי כתביהם שהיו שולחים להרב הנזכר בכבוד גדול. וראיתי ספר גדול כתיבת ידו יד הקדש משו"ת וחידושים בש"ס ופוסקים". על תולדות חייו ראה במאמרו של מ' בניהו 'שלשה מחכמי ירושלים' הנדפס בקובץ 'סיני' כרך יז עמ' שט.

91. דברי הג"ר אברהם אמיגו נאמרו גם על ידי הג"ר אייזיק שטיין (כהערות למהרש"ל שבסוף ספר סמ"ג) וכפי שכתב הב"ח (יו"ד סי' שלט): "ועוד מצאתי למהרש"ל שכתב ודווקא כשמת כבר ומונח על הארץ איכא סכנה כשמניחין הקבר פתוח בלילה אבל כשאין שם מת אין כאן סכנה - כך תירץ מהר"ר אייזיק שטיין, עכ"ל". ועוד דייק שם 'דבימות החול מותר לחפור קבר להיות מוכן למת שימות'.

אפיזודה מענינת בקשר לכך מצויה בשו"ת 'ציץ אליעזר' (להגרא"י וולדינברג, ח"ה סי' ל) התמה על דברי הברכי יוסף: "ובאמת לפלא גם על הברכי יוסף שלא הזכיר מדברי הב"ח הנ"ל אשר מלבד עצם החילוק שמחלק ג"כ בכזה מזכיר שם גם מהך דיוקא דמשמע דבימות החול מותר לחפור קבר להיות מוכן למת שימות עיי"ש". ולפלא עליו שאישתמיטתיה מעיניו הבדולחים שהחיד"א עצמו ברבות הימים הרגיש בזה, וכך כתב בשו"ת 'יוסף אומץ' (ליוורנו תקנ"ח, סי' צב): "ואגב אומר כי מה שכתבתי אני הדל ב'ברכי יוסף' קושיא ותירוץ בשם מהר"א אמיגו ז"ל ע"ש. כזה ראיתי שכתב הרב ב"ח משם מהר"א שטיין. והרב ב"ח תירץ תירוץ אחר ומיושב גם לפי צואת מהרי"ח, ודוק בלשון מהר"א אמיגו הנזכר ואין להאריך".

92. בהמשך דבריו שהועתקו לעיל.

93. קהלת ח ה.

94. מערכת אבילות, אות קסח.

אברהם, והוא זה שיקבר בקבר זה החפור ועומד לשמאלו של אברהם, ונמצא שיעקב לו הכין את מקום קבורתו, ושפיר אמר 'בקברי אשר כריתי לי'. ומה נכבדו דבריו היקרים של הגאון ה'רוגאטשובי' לתרץ בהם הקושיה מהו זה שאמר יעקב 'בקברי אשר כריתי לי' וכפשוטו של מקרא דהיינו שחפרתי לעצמי את קברי, וכי שבע עשרה שנה או יותר קודם מיתתו כבר חפר לעצמו יעקב את קברו; מה גם שלכאורה חמירא סכנתא שיחצוב אדם לעצמו קבר מחיים כאזהרתו של רבינו יהודה החסיד.

ולהמבואר כאן אתי שפיר כמין חומר, שאכן יעקב הוא זה שכרה את קברו כעשרים ושבע שנים קודם פטירתו וזאת לא לצרכו אלא לצורך קבורתו הזמנית של יצחק אבינו, אלא שיעקב היה מודע לכך שבסופו של דבר יהיה זה קברו שלו. ולכן גם לא היה בזה כל שמץ וסרך סכנה, כי הקבר לא עמד ריק חלילה כי בתוכו היה קבור יצחק, ולא בכגון דא הזהיר רבינו יהודה החסיד, והוא כפתור ופרח.

הרי דעת הירושלמי שאין מפנים מת מקברו?!
לא אוכל להתעלם כי קיימים כמה שאלות המעיבות על יופי החידוש הנזכר, ולעת הזאת אשר פלפלו בדברי ה'רוגאטשובי' בציצים ופרחים מן הראוי לברר מקחו של צדיק וליישב ההדורים, אלא שכבר קצר המצע מהשתרע ויאמר לקוצריים ה' עמכם.

ראשית יש להעיר על עצם חידושו של ה'רוגאטשובי' שפירש את דברי הירושלמי שהעבירו את יצחק מקברו לשמאל

ואם כי יתכן בזה לבאר את חציבת הקברים שהבאנו לעיל, אולם מאידך גיסא העידה 'מנחת אלעזר'⁹⁵ שבזמנו היה המנהג בירושלים לחצוב קבר ולהשאירו פתוח. ואף בעל שו"ת 'ציץ אליעזר'⁹⁶ הכיר בכך שהמנהג להשאיר קברים חצובים כשהם פתוחים, ועדיין צריך הדבר בירור וליבון, ואכ"מ⁹⁷.

יעקב נקבר בתוך קברו של יצחק?

והנראה לענ"ד דבר נחמד ונעים לבאר פשוטו של מקרא ש'כריתי' הוא מלשון 'חפירה' - שיעקב אבינו חפר את קברו בעצמו, וליתן טעם לשבח מאי האי שהקדים לחפור זאת הרבה שנים קודם מיתתו. ובזה יתורץ היטב מדוע דווקא אצל יעקב היה כן שחפר את קברו למרות שלא מצאנו כן באחד מהאבות או מהשבטים, ויסולק נמי מה שהוכיחו מפסוק זה שמותר לחצוב קבר מחיים.

ויבואו הדברים כנס על גבי הענק, האדם הגדול בענקים הגאון ה'רוגאטשובי' אשר הבאנו לעיל את חידושו הנפלא המתבסס על התלמוד הירושלמי ומעוגן במציאות הנראית לפנינו זה רבות בשנים, ולדבריו היה מתחילה קבור יצחק אבינו משמאלו של אברהם אבינו, אלא שבעת קבורתו של יעקב אבינו הוצא יצחק מקברו זה והועבר אל קברו החדש מימינו של אברהם, ויעקב הוא שנקבר לשמאלו של אברהם.

ומעתה יעלה הכל הפלא ופלא: הרי יעקב הוא זה שכרה וחפר את קברו של אביו יצחק משמאלו של אברהם, והיטב ידע יעקב בעצמו שקבר זה של יצחק הוא קבר זמני בלבד, שהרי בבוא העת שיבואו לקבור אותו עצמו במערת המכפלה יעבירו את יצחק לקבר אחר וחדש מימין

95. שם.

96. שם.

97. ואתה תחזה מלבד בכל אלו שכבר הבאנו לעיל, להגר"ח פלאגי בספרו 'חיים ביד', איזמיר תרל"ג, סי' קכה אות צו; ולהמהרש"ם מבערזאן בהגהותיו על צוואת ריה"ח, ובתשובותיו ח"ד סי' קנ; הגהות 'מקור חסד' להר"ר מרגליות, על ספר חסידים, בצוואת ריה"ח הנ"ל; 'משמרת שלום' אבלות אות כב; שו"ת 'הר צבי' יו"ד סי' רס; שו"ת 'קנין תורה' ח"ג סי' קח אות ג; שו"ת 'דעת כהן' יו"ד סי' ריט-רכ; ובספר היקר 'מגדים חדשים' (וייס. עמ"ס מו"ק, שם) ובכלל הנסמן שם, מה שנשאו ונתנו טובא בעניין זה.

"החוצב קבר לאביו והלך וקברו במקום אחר הרי זה לא יקבר בו עולמית. רבן שמעון בן גמליאל אומר: אף החוצב אבנים לאביו והלך וקברו במקום אחר הרי זה לא יקבר בהן עולמית".

ממסקנת דברי הגמרא במסכת סנהדרין¹⁰³ עולה כי איסור זה הוא משום 'כבוד אביו'. ומעתה יקשה שאם באופן שרק נתייחד הקבר לאב כבר אסור לבן להקבר שם, הרי שעל אחת כמה וכמה אם האב עצמו כבר נקבר בקבר זה והוצא ממנו מאיזה טעם, שבודאי יהיה אסור לבן להקבר שם. ואם כן איך הותר לקבור את יעקב בתוך הקבר שהיה מלפנים של יצחק, ולא חששו בזה משום זילותא דכבוד אביו.

ויש להאריך הרבה בענין זה: חדא, לדעת בעלי התוספות¹⁰⁴ הסוברים שכל האיסור הוא רק בקבר בנין אבל בקרקע עולם שרי, ואף קברו של יצחק היה בקרקע עולם. עוד יש לדון אם האיסור הוא דווקא כשלא קברו שם דבזה איכא זילותא דאביו, מה שאין כן כאן שכבר קברו ואדרבה כל הפינוי בא להרבות חשיבות האב. וכן יש לדון להתיר מכיון שכל קבורת האב נעשה אדעתא דהכי.

זכות אבות

לעת הזאת "בעומדי עלי קברות אבותי, ואשתומם בחברון עלי מבחר קבריך" - כלשונו של רבי יהודה הלוי¹⁰⁵, אסיים את מאמרי בקטעים מתוך התפילה הנרגשת אשר אותה היו מעתירים לעורר זכות אבות הטמונים במערת המכפלה¹⁰⁶:

אברהם אל קבר חדש לימין אברהם, בעוד שידועה דעת הירושלמי⁹⁸ הסוברת שאסור להעביר מת מקבר לקבר אפילו אם הקבר השני הוא מכובד יותר, שכן כך שנינו במסכת מועד קטן מן התלמוד הירושלמי⁹⁹:

"אין מפנין את המת ואת העצמות מקבר מכובד למכובד ולא מבזוי לבזוי ולא מבזוי למכובד, אין צורך לומר מן המכובד לבזוי. ובתוך שלו אפילו מן המכובד לבזוי ערב הוא לאדם שהוא נינוח אצל אבותיו".

ניתן להתפלפל האם אף כאן אצל יצחק שייך לומר כי 'ערב הוא לאדם שהוא נינוח אצל אבותיו', אבל עדיף לתרץ שהעתקת קברו של יצחק הותרה מהסיבה הפשוטה שכבר מתחילה נקבר יצחק על דעת כך שיעבירו את קברו לימין אברהם, ובכהאי גוונא כבר כתבו הפוסקים¹⁰⁰ ש'אם נתנוהו שם על מנת לפנותו מותר בכל ענין'.

קבר של אביו

עוד צריכים אנו לדעת כי אכן ההלכה מתירה לקבור בקבר שבעבר כבר היה קבור בו אחר וכדברי רבינו הרשב"א בתשובותיו שכתב כך להדיא¹⁰¹:

"החוצב קבר וקבר בתוכו ופנהו, יראה שמותר לקבור בו אחר, שלא אסרו אלא בהנאה, ולקבור אחר מה הנאה יש בו לחי".

אלא שעדיין יקשה מהא דקיימא לן שאסור לאדם להקבר בקבר שהוכן ויוחד לאביו, והדברים מפורשים במסכת שמחות¹⁰²:

98. ומקורו הוא ממסכת שמחות פרק יג הלכה ז.

99. פרק ב הלכה ד.

100. שולחן ערוך יורה דעה סי' שסג סעיף א.

101. ח"א סי' תקלז. וכבר פסקו האחרונים כדברי הרשב"א, וראה בשו"ת בית דוד (יו"ד סי' קעב) שכך כתב, והעתיקו הגאון רבי עובדיה יוסף בספרו 'יביע אומר' (ח"ו יו"ד סי' לג) והכריע כמותו, יעו"ש.

102. פרק ה הלכה יד.

103. דף מח א.

104. סנהדרין דף מז ב ד"ה איתביה.

105. בפיוטו המפורסם 'ציון הלא תשאל'.

106. מתוך הספר 'שערי דמעה' (ירושלים תר"ט, לרבי שמואל ב"ר יהושע מלפנים אב"ד בקהילות דאלהינאו וואלייא).

"אנא מלך מלא רחמים, הנני באתי היום ועוניתי בזה הדרך לבוא לעיר הקודש חברון תובב"א אשר גרו שם אבותינו אברהם יצחק ויעקב, והנני עומד מול מערת המכפלה אשר חשקו אבותינו להקבר שם... הט אזנך ושמע, פקח עיניך וראה שוממותינו והעיר אשר נקרא שמך עליה. עד מתי יהיה עוזך בשבי ותפארתך ביד צר? ועד מתי לא

תרחם את חבת ירושלים? ואם לא למעננו, למענך ולמען שכונת עוזך הכבושה עמנו בגולה ולמען זכות אבותינו הקרושים ואימהות הקדושות תרחם עלינו... ויגולו רחמיך על מידותיך, ויהיה סוף וקץ לגלותינו, ותמהר ישועה ותחיש גאולה, ותביא גואל צדק משיחינו ואז נשמח כולנו ונעבוד אותך בשמחה ובטוב לבב".

הג"ר יצחק ישעיה ווייס
ראש ישיבת 'נחלת אהרן' - קוידניוב
בני ברק

וכשאתה מלמד את בנך - למדהו בספר מונה. מאי היא? אמר רבא ואיתימא רב מרשיא: בחדתא, שבשטא כיון דעל - על.
[פסחים קיב. ועי' בבא בתרא כא].
אבל כאן דאיירי בספר שאינו מונה סומך על ספרו ואינו יוצא מידי טעותו.
[תוס' פסחים ד"ה שצטתא]
שבאותה שעה שלימדו שיבושים נתבטל לו לימוד של אמת.
[תוס' בבא מילעא קטו: ד"ה וספר]

שבשטא כיון דעל - על

טעויות רבות שנתהוו כתוצאה משיבוש דפוס אחד

במאמר זה אביא בס"ד ממה שמצאתי להעיר על טעות שהוטעו בה חכמים, בגלל שהספר שבידיהם משובש היה, כיון שגירסתו שונתה בטעות ע"י מדפיסים. ושיבוש זה מצוי עד ימינו בספרים שבידינו¹. ואקוה שעם פרסום הדברים יתוקנו השיבושים להסיר המכשול.
ידועים דברי גדולי האחרונים והחזו"ן איש בראשם, שאין לסמוך בהחלט על גירסאות הנמצאים בכתבי יד נגד המסורה שבידינו. ואין כאן המקום להאריך בזה, ובפרט שכבר דשו רבים בענין. - אך לדבריהם אלו אין כל קשר לנשוא מאמרי, שהשיבוש לא היה בספרי הדפוס הקדומים², וממילא לא נשתבשו בהם קמאי דקמאי, אלא שבדפוסים מאוחרים שלטה בהם יד הבחור הזעזיר, או קולמוס מגיה שאינו מומחה ונשתבשו הדברים, ובעקבותיהם חלק מרבנותינו האחרונים, ודו"ק בזה.

* לעילוי נשמת מורי ורבי, הגאון החסיד רבי משה הלברשטאם זצ"ל, דומ"ץ העדה החרדית ירושלים. לשמו ולזכרו תאות נפש [עיין רד"ק ישעיה כו ח], שהלבין לי שיניים והשקני חלב [עי' כתובות קיא:], ודירבן אותי תמיד לכתוב ולהדפיס מאמריי.

תודה ל'אוצר החכמה' אשר בתוכנה הנפלאה שלהם נעזרתי רבות בהכנת המאמר, וכן לאוצה"ס של ישיבת בית מאיר.
1. כבר פרסמתי בס"ד בקובץ 'בית הועד' א [ירושלים תשס"ג], שיבוש בדפוסים מאוחרים שנשתרש עד הדפוסים המצויים בידינו, בדומה לנשוא מאמרי זה. והוא בבכורות לח. 'בכלי חרס', שבדפו"ר בשיבוש 'כבלי'. ולדעת הקרבן אהרן [וכנראה גם המשל"מ] צ"ל 'ככלי חרס'. וראה במאמרי שם שיבושים נוספים שהם בדומה לדומה לנשוא מאמר זה. [מקרים נוספים של שיבושים שהתאזרחו בספרים והטעויותיהם עלו בס"ד במצודתי וברצו"ה יפורסמו].
2. נבצר ממני לעקוב אחרי פרטי השתלשלות הגירסאות בעשרות מהדורות דפוס הש"ס, והסתפקתי לע"ע בצילום הש"ס הראשון, ויניציאה שנת רפ"א, המכונה דפו"ר. צילומי כתבי היד המצויים כיום בספריות. צילומי דפוס וילנא ומהדורת 'עוז